

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ & ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

**Προοπτικές και Όρια του Πολιτικού Μετασχηματισμού
στην Αραβική Άνοιξη: Εσωτερικοί, Διεθνείς και Διεθνικοί
Παράγοντες**

Prospects and Limits of the Political Transformation in the Arab Spring:
Domestic, International and Transnational Factors

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αγγελική-Αγάπη Βρεττού

Αθήνα, 2023

Τριμελής Επιτροπή

Κώστας Α. Λάβδας, Καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο (Επιβλέπων)

Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, Καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο

Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος, Καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο

Copyright © Αγγελική-Αγάπη Βρεττού, 2023

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέως.

Στη Μητέρα μου

Λίστα Συντομογραφιών

AM	Αδελφοί Μουσουλμάνοι
EE	Ευρωπαϊκή Ένωση
HAΕ	Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα
HE	Ηνωμένα Έθνη
ΗΠΑ	Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής
MENA	Μέση Ανατολή & Βόρεια Αφρική
GCC	Gulf Cooperation Council
GNA	General National Accord
GNC	General National Congress
GNU	General National Unity
HoR	House of Representatives
HRW	Human Right Watch
JPM	Join Meeting Parties
MFA	Ministry of Foreign Affairs
NDC	National Dialogue Conference
NTC	National Transitional Council
NYT	New York Times
UNSMIL	UN Special Mission in Libya

Περιεχόμενα

Λίστα Συντομογραφιών	4
Περίληψη	6
Abstract	6
Εισαγωγή	7
ΜΕΡΟΣ Α' – Θεωρία και Έννοιες	11
Κεφάλαιο 1ο – Η θεωρία ως αναλυτικό εργαλείο	11
Κεφάλαιο 2ο – Τα χαρακτηριστικά της Αραβικής Άνοιξης	13
ΜΕΡΟΣ Β' – Εσωτερικοί Παράγοντες - Περιπτωσιολογικές μελέτες	23
Κεφάλαιο 1ο – Τυνησία	25
Κεφάλαιο 2ο – Αίγυπτος	29
Κεφάλαιο 3ο – Λιβύη	33
Κεφάλαιο 4ο – Υεμένη	36
ΜΕΡΟΣ Γ' – Διεθνείς και Διεθνικοί Παράγοντες	40
Κεφάλαιο 1ο – Διεθνείς Παράγοντες	40
1.1– Ο ρόλος των ΗΠΑ	40
1.2– Ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης	45
1.3 – Ο παράγοντας «Τουρκία»	49
Κεφάλαιο 2ο – Διεθνικοί Παράγοντες	
2.1 – Η επιρροή των Αδελφών Μουσουλμάνων	52
2.2 – Η δράση των Χωρών του Κόλπου	55
Συμπεράσματα	57
Βιβλιογραφία	59

Περίληψη

Τα πολυτάραχα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν στην περίοδο 2011-2013 συντελούν μια «στιγμή» όπου επιδιώχθηκε η δημοκρατικοποίηση στον Αραβικό κόσμο. Η Αραβική Άνοιξη ή οι Αραβικές Εξεγέρσεις, αναδύθηκαν αρχικά στην Τυνησία τον Δεκέμβριο του 2010, και με ρυθμούς γεωμετρικής προόδου επηρέασαν την Αίγυπτο, την Λιβύη και την Υεμένη, καλλιεργώντας την προοπτική του δημοκρατικού μετασχηματισμού, την επιβολή του κράτους δικαίου και τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τις κοινωνικές απαιτήσεις για δημοκρατικοποίηση ακολούθησαν μαζικές διαδηλώσεις που χάραζαν τον δρόμο για τον πολιτικό μετασχηματισμό. Οι συνέπειες της Αραβικής Άνοιξης ταλανίζουν μέχρι σήμερα την πολιτική ζωή των χωρών αυτών, καθώς το φαινόμενο απορρέει από τη βαρύτητα της πολιτικής ταυτότητας και την ανάγκη για ένα ισχυρό πλαίσιο ικανό να μετριάσει τις πολιτικές κρίσεις. Υπό το πρίσμα των δημοκρατικών εκλογών, τις συνταγματικές αναθεωρήσεις και την πολιτική πολυφωνία, η παρούσα εργασία εξετάζει τα χαρακτηριστικά της Αραβικής Άνοιξης και την διαδικασία προς τον δυνητικό δημοκρατικό ανασχηματισμό. Ωστόσο, παρά την κοινωνική κινητοποίηση που ώθησε τις διαδηλώσεις, η Αραβική Άνοιξη πέρασε από συμπληγάδες πέτρες που καθόρισαν τη σημερινή μορφή διακυβέρνησης των χωρών. Επιπρόσθετα, εξετάζεται η στάση και ο ρόλος των διεθνών και διεθνικών παραγόντων που συνέβαλαν στην ασφαλειοποίηση του πολιτικού μετασχηματισμού.

Λέξεις κλειδιά: Αραβική Άνοιξη, πολιτικός μετασχηματισμός, δημοκρατικοποίηση

Abstract

The tumultuous events that unfolded in the period between 2011-2013 represented a momentum of potential democratization in the Arab world. The Arab Spring or Arab Uprisings erupted in Tunisia, in December 2010, and quickly spread across Egypt, Libya, and Yemen, culminating in the possibility of democratic transformation, the implications of the rule of law, and the respect of human rights. The social demands for democratization followed by massive protests paved the way for political transformation. Amidst the importance of political identity and the need for a robust framework capable of mitigating the political crises, the consequences of the Arab Spring vacillate the Arab world hitherto. Under the scope of democratic elections, constitutional reforms and political pluralism, the research delves into the characteristics of the Arab Spring and the process of the potential democratic reform. Albeit the social impetus that galvanized these protests, the Arab Spring had to transcend multiple domestic difficulties that designated the outcomes. Furthermore, the research assesses the stance and the role of international and transnational factors that contributed to the securitization of political reform.

Key words: Arab Spring, political transformation, democratization

Εισαγωγή

Αφετηρία του αφηγήματος της Αραβικής Άνοιξης θεωρείται η δραματική κίνηση του 26χρονου Tarek al-Tayeb Mohamed Bouazizi, ο οποίος στις 17 Δεκέμβρη 2010 αυτοπυρπολήθηκε μπροστά στα γραφεία της τοπικής δημοτικής αρχής μετά την κακοποίησή του από αστυνομικούς, στην πόλη Sidi Bouzid στην κεντρική Τυνησία. Η αντίδραση της κοινωνίας ήταν άμεση και εκδηλώθηκε μέσα από πορείες διαμαρτυρίας για τις κάκιστες οικονομικές συνθήκες και τα μεγάλα ποσοστά ανεργίας. Πολύ σύντομα, οι εξεγέρσεις στην Τυνησία διαδόθηκαν στην περιοχή, όχι μόνο στην Αίγυπτο, τη Λιβύη και την Υεμένη, αλλά έως το Μπαχρέιν, την Ιορδανία, τη Συρία, την Αλγερία, το Ιράκ, το Μαρόκο, το Κουβέιτ και το Ομάν, ενώ σχετικές αναταράξεις έστω και για λίγο σημειώθηκαν και στη Σαουδική Αραβία. Οι επαναστάσεις που εξαπλώθηκαν στην περιοχή της MENA χαρακτηρίστηκαν ως «Αραβική Άνοιξη» γιατί μια νέα γενιά ανθρώπων επιδίωκε σθεναρά τη φιλελεύθερη δημοκρατία, δημιουργώντας προσδοκίες για την επικράτηση πιο δημοκρατικών θεσμών μετά από χρόνια καταπίεσης από αυταρχικά καθεστώτα, τα οποία αναδύθηκαν μετά την ανεξαρτητοποίηση από το Δυτικό ιμπεριαλισμό.

Η παρούσα μελέτη εστιάζει κυρίως στις τέσσερις χώρες όπου οι εξεγέρσεις ήταν μεγαλύτερης κλίμακας και οι οποίες υποβλήθηκαν σε διαδικασία πολιτικού μετασχηματισμού. Απαραίτητη προϋπόθεση για την εξέλιξη αυτή, αποτελεί φυσικά η πτώση του αυταρχικού καθεστώτος, που θα επιτρέψει την κινητοποίηση της διαδικασίας προς τον πολιτικό μετασχηματισμό και τη δυνητική πολιτική μετάβαση. Η έμφαση εδώ δίνεται στις χώρες της Αιγύπτου, της Τυνησίας, της Λιβύης και της Υεμένης διότι ανεξαρτήτως του σημερινού καθεστώτος, ήταν οι μόνες τέσσερις περιπτώσεις που κατάφεραν την έξωση των δικτατορικών καθεστώτων του Ben Ali μετά από 23 χρόνια εξουσίας, της τριακονταετούς κυριαρχίας του Mubarak, του Qaddafi μετά από 42 χρόνια και του Saleh μετά από 33 χρόνια ηγεσίας.

Η πολιτική χρήση του όρου «Άνοιξη» εδώ έχει μάλλον μια διττή έννοια υπονοώντας τόσο τις μεγαλεπήβολες προοπτικές που είχαν οι εξεγέρσεις, όσο και τα αναπόφευκτα όρια στα οποία περιορίστηκαν χάρη σε ένα σύμπλεγμα παραγόντων. Εν προκειμένω, είναι χρήσιμο να αποσαφηνιστεί ότι η εργασία κάνει λόγο για μετασχηματισμό και όχι για μετάβαση, κι αυτό συμβαίνει καθώς ο όρος

«μετασχηματισμός» ενέχει την ιδέα της συστηματικής αλλαγής χωρίς να υπαινίσσεται ότι αυτό πραγματοποιείται ευθέως ή κάποια μορφή δημοκρατικής τελεολογίας, δίνοντας έμφαση στη ρευστότητα και το απρόβλεπτο των μετασχηματιστικών συνθηκών (Heydemann, 2016:195).

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να ερμηνεύσει την Αραβική Άνοιξη ως εναρκτήριο λάκτισμα της προοπτικής της δημοκρατικοποίησης των χωρών του Αραβικού κόσμου που βρίσκονταν υπό αυταρχικά καθεστώτα για δεκαετίες. Τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται, αφορούν πρώτον, στα χαρακτηριστικά της Αραβικής Άνοιξης που οδήγησαν στην πορεία πολιτικού μετασχηματισμού, δεύτερον, εξετάζεται αν υπήρξε πράγματι πολιτικός μετασχηματισμός, κι αν ναι σε ποιο βαθμό, τρίτον, μελετάται ο ρόλος και η δράση των διεθνών και διεθνικών παραγόντων στην παροχή βοήθειας για πολιτική ανασυγκρότηση στην μετά το 2011 εποχή, και τέλος, αναλύεται το αν οι εξεγέρσεις πέτυχαν τον βασικό τους σκοπό ή μόνο ένα κομμάτι αυτού.

Η εν λόγω μελέτη συνιστά μια ποιοτική έρευνα και επιχειρεί την ανασκόπηση τόσο πρωτογενών όσο και δευτερογενών πηγών, εξετάζοντας ένα εύρος βιβλιογραφίας ακαδημαϊκών κειμένων και θεσμικών πηγών. Η ανάλυση της πολιτικής ιστορίας εδώ είναι απαραίτητη, καθώς θα ξεδιπλώσει το μίτο των γεγονότων που αποτέλεσαν εύφορο έδαφος για την καλλιέργεια της δημοκρατίας και της απελευθέρωσης από τον αυταρχισμό.

Σε ο,τι αφορά τα όρια τόσο της μελέτης όσο και του ίδιου του γεγονότος της Αραβικής Άνοιξης πρέπει να υπάρξει μια διασαφήνιση ως προς την επιλογή των επιχειρημάτων. Το παρόν πόνημα έτσι δεν θα αναφερθεί στα ισχυρά πολιτισμικά και θρησκευτικά όρια και εμπόδια, όπως π.χ. το σχίσμα μεταξύ Σιιτικού και Σουνιτικού Ισλάμ, που ενέχονται στις Ισλαμικές κοινωνίες έναντι της δυνητικής πορείας τους προς την δημοκρατικοποίηση, καθώς αυτό θα αποτελούσε επιστημονικό έναυσμα μιας άλλης διπλωματικής εργασίας. Αντιθέτως, έμφαση θα δοθεί στην θεωρητικοποίηση και εξήγηση του φαινομένου, προσεγγίζοντας αφενός την πολιτική ιστορία εκμεταλλευόμενοι τη διαύγεια που μας προσφέρεται από τη χρονική απόσταση της ίδιας της εκτόνωσης του φαινομένου, και αφετέρου, εκτιμώντας και αναλύοντας το ρόλο των εξωγενών παραγόντων στην εκτύλιξη των γεγονότων. Στη βάση αυτής της προσέγγισης, η μελέτη που θα ξεδιπλωθεί δεν εστιάζει στα γεγονότα

των εξεγέρσεων αλλά στα αποτελέσματα που αυτές προκάλεσαν. Συνεπώς, δεν θα εξετασθούν οι συνθήκες που προκάλεσαν τις επαναστάσεις αλλά ο πολιτικός μετασχηματισμός που τις ακολούθησε. Παράλληλα, το φαινόμενο της Αραβικής Άνοιξης είχε αντίκτυπο σε πολλούς τομείς της πολιτικής, όπως είναι το μεταναστευτικό ή η αντιμετώπιση της τρομοκρατίας, μεταβλητές που δεν συγκαταλέγονται στην παρακάτω μελέτη λόγω της έμφασης που δίνεται στο ζήτημα της δυνητικής δημοκρατικής μετάβασης. Τέλος, ένα εμπόδιο -και όχι όριο- είναι η έλλειψη μελέτης κειμένων στη γλώσσα των χωρών που εξετάζουμε. Έτσι, η εργασία υιοθετεί ίσως μια δυτική προσέγγιση των πραγμάτων, καθώς εκλείπει η απόδοση των γεγονότων από μελετητές που έζησαν την κατάσταση σε πρώτο πλάνο.

Η παρακάτω μελέτη διακλαδώνεται σε τρία μέρη που εξετάζουν τις διαφορές εκφάνσεις της Αραβικής Άνοιξης. Στο Πρώτο Μέρος, δίνεται έμφαση στη θεωρητική εξήγηση του φαινομένου των Αραβικών Εξεγέρσεων και λαμβάνοντας υπόψιν την ταυτοτική διάπλαση του ζητήματος εξερευνώνται τα χαρακτηριστικά αυτών. Υπό το πρίσμα της Κονστρουκτιβιστικής θεώρησης, αναλύονται οι πτυχές που κάνουν την Αραβική Άνοιξη μια εγχώρια υπόθεση, που αναδύθηκε και εκτονώθηκε χάρη στα εσωτερικά της χαρακτηριστικά. Έτσι, η πολιτική ταυτότητα εγκοιτώνεται στη διάπλαση των εξεγέρσεων, καθώς η διάδοση των ιδεών περί ελευθερίας και πάταξης του αυταρχισμού αποτέλεσε τη λυδία λίθο στην πολυπόθητη πορεία προς τη δημοκρατικοποίηση. Παράλληλα, η αποτυχία της Νεοφιλελεύθερης πολιτικής, όπως αυτή εκφράζεται από τους δυτικο-κεντρικούς αξιακούς κόλπους, είναι μια βασική παράμετρος που ώθησε το κύμα των εξεγέρσεων, καθώς η Καντιανή κουλτούρα των εταιρικών σχέσεων και της συνδρομής διεθνών ή διακρατικών παραγόντων δεν είναι αρκετή για να επιλύσει τις βαθιές πολιτικές κρίσεις της MENA. Στο στοιχείο της πολιτικής ταυτότητας προστίθεται και η πολιτική επιθυμία για δημοκρατικοποίηση, δηλαδή η επιδίωξη για ελεύθερες εκλογές, δικαιότερο σύνταγμα και κοινωνική πρόνοια που θα απάλυνε τις κοινωνικές παθογένειες των Αραβικών χωρών. Τέλος, το συστατικό των μέσων κοινωνικής δικτύωσης είναι αυτό που συνδέει όλα τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά, καθώς αποτέλεσε χώρο έκφρασης ιδεών και συσπείρωσης των ατόμων για το μεγαλεπήβολο εγχείρημά τους.

Στο Δεύτερο Μέρος, ακολουθεί η περιπτωσιολογική μελέτη της Τυνησίας, της Αιγύπτου, της Λιβύης και της Υεμένης. Προσεγγίζοντας ξεχωριστά κάθε χώρα, εξετάζονται οι εξελίξεις μετά τα γεγονότα της Αραβικής Άνοιξης ώστε να μελετηθεί

βήμα-βήμα η πορεία του πολιτικού μετασχηματισμού. Έτσι, με γνώμονα την πτώση των δικτατορικών καθεστώτων, αναλύονται οι διαδικασίες των ελεύθερων εκλογών, του -έστω περιορισμένου- πολιτικού ανταγωνισμού και της αναθεώρησης ή σχεδιασμού του συντάγματος.

Στο Τρίτο και τελευταίο Μέρος, προσεγγίζεται ο ρόλος των διεθνών και διεθνικών παραγόντων στην πορεία δημοκρατικοποίησης της Τυνησίας, της Αιγύπτου, της Λιβύης και της Υεμένης. Η ανάλυση εδώ εστιάζει περισσότερο στην πολιτική αρωγή των παραπάνω παραγόντων και λιγότερο στην οικονομική ανακούφιση, καθώς στον πυρήνα της πολιτικής στήριξης ξεδιπλώνεται η αρχιτεκτονική των διπλωματικών διαπραγματεύσεων στην επίλυση των κρίσεων που ανέκυψαν.

Αρκεί τελικά ένα λουλούδι για να φέρει την Άνοιξη;

Γιατί σε μια εξέγερση, όπως και σε ένα μυθιστόρημα, το πιο δύσκολο κομμάτι να επινοηθεί είναι το τέλος.

Alexis de Tocqueville, 1896

ΜΕΡΟΣ Α΄

Θεωρίες και Έννοιες

Οι αρχικά ειρηνικές μαζικές εξεγέρσεις που αποκαθίλωσαν τις δεκαετίες δικτατορίες της Τυνησίας, της Αιγύπτου, της Λιβύης και της Υεμένης, οραματίστηκαν τη στροφή προς το σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, τη δημοκρατία, την κοινωνικό-οικονομική δικαιοσύνη και τα απαράβατα ανθρώπινα δικαιώματα. Ωστόσο, η προοπτική και προσδοκία για εκδημοκρατισμό, καθώς έπρεπε να υπερβεί πολλά πολιτικά και κοινωνικά διλήμματα με αποχρώσεις που άγγιζαν ευαίσθητα ζητήματα, παρέμεινε μια φιλοδοξία. Η Αραβική Άνοιξη έτσι, συνιστά μια εγχώρια υπόθεση λόγω της εξέχουσας ταυτοτικής της διάστασης.

Υπό το πρίσμα της βαρύτητας του ιδεολογικού χαρακτήρα της Αραβικής Άνοιξης, παρακάτω θα επιχειρηθεί η θεωρητικοποίηση του ζητήματος αναλύοντας ένα πλέγμα εσωτερικών παραγόντων που χάραξαν την πορεία προς τη δυνητική δημοκρατικοποίηση των χωρών της Τυνησίας, της Αιγύπτου, της Λιβύης και της Υεμένης και στη συνέχεια θα εξεταστεί αν ο χείμαρρος των εξεγέρσεων εφάπτεται τελικά με τα στοιχεία ενός πολιτικού μετασχηματισμού.

Κεφάλαιο 1ο – Η θεωρία ως αναλυτικό εργαλείο

Ανεξαρτήτως από το αν οι Αραβικές Εξεγέρσεις θεωρούνται επιτυχημένες ή όχι, πρέπει να παραδεχτεί κανείς πως αυτές αποσκοπούσαν στην αποδόμηση των αυταρχικών μοντέλων διακυβέρνησης στη Μέση Ανατολή και Βόρεια Αφρική (MENA), μέσω μιας απελευθερωτικής κίνησης συγκροτημένης από τους Άραβες πολίτες η οποία δεν απέδωσε με συνέπεια τα αποτελέσματα που προσδοκούσαν. Σύμφωνα με τον Booth (1991:319) η απελευθερωτική κίνηση αναφέρεται στην απελευθέρωση ανθρώπων (“freeing of people”) ως άτομα και ομάδες από τους

φυσικούς και ανθρώπινους περιορισμούς που τους περιορίζουν από το να αποφασίζουν και να κινούνται ελεύθερα. Η ασφάλεια άλλωστε έχει σαφή συνάφεια με την απουσία απειλής, ενώ η αληθινή και σταθερή ασφάλεια μπορεί να επιτευχθεί μόνο από άτομα και ομάδες όταν αυτοί δεν την στερούν από άλλους (Ibid:319).

Τόσο ο δομικός όσο ο κλασσικός και ο νεοκλασσικός ρεαλισμός εστιάζουν την αναλυτική τους ισχύ στη συμπεριφορά και τις πράξεις των μεγάλων Δυτικών δυνάμεων και απασχολούνται ελάχιστα με μικρές μη-Δυτικές δυνάμεις και αναπτυσσόμενα κράτη όπως τα κράτη της Μέσης Ανατολής. Ο κανόνας του Waltz φερειπείν, ότι όλες οι μονάδες (units) στη διεθνή κονίστρα αντιδρούν και προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους στο σύστημα ανάλογα με τα συμφερόντων τους -με υπέρτατο σκοπό την ασφάλεια του κράτους (Waltz, 1979:269)- μαρτυρά ίσως μια πιο στατική θεώρηση των πραγμάτων για τις περιπτώσεις που θα εξετάσουμε. Συγκεκριμένα, ο κονστρουκτιβισμός δίνει έμφαση στην οντολογική ουσία των ιδεών και των διαλόγων που μπορούν να έχουν το ίδιο αντίκτυπο με τις φυσικές μεταβλητές (κατά κύριο λόγο η στρατιωτική ικανότητα και η οικονομική δυνατότητα κάθε κράτους). Στη βάση αυτής της δομικής θεώρησης και αναφερόμενοι στις συγκεκριμένες περιπτώσεις όπου εκτυλίχθηκε το φαινόμενο της Αραβικής Άνοιξης, είναι παραπλανητικό να μην υπολογίζεται η επιρροή των μη υλιστικών παραγόντων και πηγών ισχύων όπως η ιδεολογία, η ταυτότητα, η θρησκεία, οι επαναστάσεις, κ.ο.κ. (Abozaid, 2021:123). Αγνοώντας έτσι θέματα όπως οι επαναστάσεις, η χειραφέτηση, η ιδιότητα του πολίτη και τα κοινωνικά κινήματα, ελλοχεύει ο κίνδυνος ο ρεαλισμός να μην εξετάσει προοπτικές κοινωνικού και πολιτικού μετασχηματισμού που στοχεύουν στην απελευθέρωση των ανθρώπων από οποιοδήποτε είδος ηγεμονίας, καταπιεστικού καθεστώτος και περιθωριοποίησης.

Η Κονστρουκτιβιστική Σχολή Σκέψης στην περίπτωση των Αραβικών Εξεγέρσεων προσφέρει τη δυνατότητα για μια νέα προσέγγιση του φαινομένου, ξεφεύγοντας από τις κλασσικές θεωρίες της ρεαλιστικής Θουκυδίδειας Στάσης και της φιλελεύθερης Καντιανής προοπτικής και εξέλιξη των πραγμάτων. Η αντι-φυσιοκρατική οντολογία στην βάση της οποίας δεν υπάρχει μια εξωτερική αντικειμενική και αυτόνομη πραγματικότητα, καταλήγει στο ότι η κοινωνία είναι κοινωνικά κατασκευασμένη και έτσι οι κοινωνικές της δομές διαφοροποιούνται ποιοτικά από τις φυσικές (Γκόφας & Τζιφάκης, 2017, 118-119). Συγκεκριμένα και σύμφωνα με τον Wendt (1994:385) το διεθνές σύστημα δεν είναι μια

προκατασκευασμένη και αυτόνομη από τα κράτη εξωτερική πραγματικότητα, με τα συμφέροντα και τις κρατικές ταυτότητες να απορρέουν από τις κοινωνίες αυτές και τις βασικές δομές στο κρατικό σύστημα να είναι διυποκειμενικές παρά υλικές, ενώ η έννοια της αναρχίας είναι κοινωνικά κατασκευασμένη και ερμηνεύεται από τα κράτη του διεθνούς συστήματος (Wendt, 1992, 395-415). Καθώς όμως η αντι-θετικιστική επιστημολογία του κονστρουκτιβισμού περιορίζει την υιοθέτηση νόμων με όρους κανόνα (όπως συμβαίνει π.χ. στον ρεαλισμό του Mearsheimer), η αναλυτική ισχύς περιορίζεται εξίσου στην κατανόηση συγκεκριμένων φαινομένων διαμέσου ειδικών περιπτώσεων που τις διαμόρφωσαν (Γκόφας & Τζιφάκης, 2017:121).

Δύο καταλυτικοί παράγοντες προκύπτουν εδώ· πρώτον, η σχέση ιδεαλισμού και υλισμού και δεύτερον η σχέση δομής και δρώντων. Στην πρώτη περίπτωση, οι ιδέες είναι μέρος του υλικού κόσμου χωρίς αιτιακή ισχύ. Όπως το θέτει ο Legro (2007:6), οι ιδέες είναι συμβολικές και οργανωσιακές και αποτυπώνονται στις κυβερνητικές διαδικασίες, ενώ όπως θεωρεί η Finnemore (1996:15) «οι γνωσιακές δομές και διυποκειμενικές αντιλήψεις μπορεί να διαμορφώσουν και να κινητροδοτήσουν τους δρώντες. Τα συμπεριφορικά μοτίβα και τα αξιακά «πιστεύω» μπορούν να προσφέρουν σε κράτη, άτομα και άλλους δρώντες συγκεκριμένες αντιλήψεις για το τι είναι σημαντικό και χρήσιμο και για τον τρόπο απόκτησης των σημαντικών και χρήσιμων στόχων και συμφερόντων». Ο δεύτερος παράγοντας, που αφορά τη σχέση δομής και δρώντων, αναδεικνύει μια διαλεκτική σχέση συν-διαμόρφωσης της πραγματικότητας, αποτελώντας τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος (Γκόφας & Τζιφάκης, 2017:129). Εν προκειμένω, οι Αραβικές Εξεγέρσεις ήταν ένα αποτέλεσμα που συν-καθορίστηκε τόσο από το ιδεολογικό πρόσταγμα και κίνητρο του δρώντος (ο Αραβικός κόσμος), όσο και από την δομή του εγχώριου συστήματος, δηλαδή ένα σύστημα οικονομικά αδύναμο χωρίς κοινωνική και οικονομική ανέλιξη στη βάση του οποίου υπερισχύει ο αυταρχισμός.

Κεφάλαιο 2ο – Τα χαρακτηριστικά της Αραβικής Άνοιξης

Οι κριτικές μελέτες που αφορούν στην Αραβική Άνοιξη, στη βάση της Χαμπερμασιανής θεώρησης πραγμάτων, μπορούν να συνοψισθούν σε τέσσερις κατηγορίες, σε τέσσερις πολιτικές και κοινωνικές δυναμικές των ίδιων των εξεγέρσεων (Roach, 2013:181). Οι δυναμικές αυτές, που θα αναλυθούν ξεχωριστά,

αφορούν στην πολιτική ταυτότητα και συνείδηση των Αράβων, την αποτυχία της νεοφιλελεύθερης πολιτικής, την πολιτική επιθυμία για την δημιουργία και εδραίωση του κράτους δικαίου και τον ρόλο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.

Πολιτική Ταυτότητα

Αφετηριακό σημείο εδώ αποτελεί η απόδοση του κονστρουκτιβισμού σχετικά με την ταυτότητα και η διάδοση ιδεών που διαμορφώνουν την κοινωνική πραγματικότητα και την εξέλιξη αυτής. Στην υπόθεση ότι η αναρχία δεν αποτελεί μια περίπτωση *ceteris paribus*, αλλά συντελεί μια διάδραση ενός δυναμικού ιστορικού μετασχηματισμού, η συγκρότηση ταυτοτήτων αποτελεί ένα εμπειρικό ζήτημα μέσα σε ένα ιστορικό πλαίσιο. Παράγωγο αυτής της παραδοχής αποτελεί και η έννοια της ισχύος η οποία δεν περιορίζεται μόνο στην ικανότητα του δρώντος να επηρεάσει τη συμπεριφορά ενός άλλου δρώντα, αλλά και η παραγωγή ταυτοτήτων, συμφερόντων και εννοιών που διαμορφώνουν την ικανότητα του δρώντος να ελέγξει την τύχη του (Menaifi, 2021:180).

Οι Αραβικές Εξεγέρσεις αποτέλεσαν καταλυτικό παράγοντα στην αναζωπύρωση της συλλογικής πολιτικής ταυτότητας του Αραβικού κόσμου μετά από δεκαετίες πολιτικής αδρανοποίησης. Η συλλογική ταυτότητα, ιδιαίτερα για τις Κριτικές Θεωρίες Διεθνών Σχέσεων αποτελεί ένα κοινό πλαίσιο για την αλληλεγγύη που οι δικτάτορες προσπάθησαν να πατάξουν. Σε αυτό το σημείο πρέπει να γίνει ένας σαφής διαχωρισμός της υπόστασης των Αραβικών Εξεγέρσεων σε σχέση με παρελθοντικά κοινωνικά κινήματα όπως εκείνο του Παν-Αραβισμού της δεκαετίας του 1950 και 1960. Αντίθετα με τις Αραβικές Εξεγέρσεις, στις δεκαετίες αυτές δικτάτορες όπως ο Gamal Abdel Nasser, ο Saddam Hussein και ο Hafez al-Assad, εφάρμοσαν την ιδέα της συλλογικής ταυτότητας και τα αισθήματα επίτευξης ψευδούς περιφερειακής ενότητας και κρατικής ανεξαρτησίας από τις αποικιοκρατικές και τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις μέσω της εγχώριας κινητοποίησης και ανάπτυξης, συνάμα της εισχώρησης στο Κίνημα των Αδεσμεύτων και της εξωτερικής αλληλεγγύης με άλλα κράτη του τρίτου κόσμου (Abozaid, 2021:131). Ο Παν-Αραβισμός έτσι ακόμα κι αν ενέχει τον χαρακτήρα της συλλογικής ταυτότητας παραβλέπει αισθητά τις απαιτήσεις της δημοκρατικοποίησης, του κράτους δικαίου και των ανθρωπίνων

δικαιωμάτων, σε αντίθεση με το εν λόγω δυνητικό κύμα δημοκρατικοποίησης που εξετάζουμε.

Η συλλογική ταυτότητα του Αραβικού κόσμου παρέμεινε για καιρό εγκλωβισμένη σε μια αυστηρή και ορθόδοξη αφοσίωση στις Ισλαμικές αρχές ή στον μη διαχωρισμό της πολιτικής αρχής και της θρησκείας. Παρόλο που κάποια κράτη στα τέλη του 20^{ου} αιώνα πειραματίστηκαν ανεπιτυχώς με τις πολυκομματικές δημοκρατικές εκλογές (όπως το Σουδάν το 1986 και η Αλγερία το 1989), ανέδειξαν μια ένθερμη συζήτηση για την συμβατότητα της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του Ισλάμ. Ο Αραβικός κόσμος έτσι ξεκίνησε να ενισχύει και να εγκολπώνεται την ιδέα της Δυτικής δημοκρατίας, αποδεικνύοντας την ετοιμότητά του αλλά και την αφοσίωσή του να πατάξει τον κοινό εχθρό, δηλαδή τους Άραβες δικτάτορες (Roach, 2013:181), ή καλύτερα με όρους του Foucault «να κόψει το κεφάλι του βασιλιά» (Foucault, 1980:121). Όπως εξηγεί και ο Gause (2011: 89) «ο κοινός εχθρός στις Αραβικές επαναστάσεις του 2011 δεν είναι ούτε η αποικιοκρατία, ούτε η Αμερικανική ισχύς ή το Ισραήλ, αλλά οι ίδιοι οι ηγέτες των Αραβικών κρατών». Ωστόσο και παρά την προσπάθεια όσων αγωνίστηκαν για τον πολυπόθητο πολιτικό μετασχηματισμό, κάποια καθεστώτα έπεσαν ενώ άλλα όχι, όπως π.χ. στην περίπτωση της Σαουδικής Αραβίας όπου η κυβέρνηση του Βασιλιά Abdullah δεσμεύτηκε να ξοδέψει σχεδόν 100 δις. δολάρια τον Μάρτιο του 2011, κάνοντας αυτό που άλλοι δικτάτορες δεν μπορούσαν ή δεν ήθελαν· να επενδύσουν στην κοινωνική ευημερία των ανθρώπων (Roach, 2013:180). Σε αυτό το πλαίσιο, η Αραβική Άνοιξη θεωρείται μια απελευθερωτική προσπάθεια που είχε στόχο την ασφαλειοποίηση των ελευθεριών των ατόμων από κάθε είδους περιορισμό, σχέσεις κυριαρχικού είδους, συνθήκες αλλοιωμένης επικοινωνίας και κατανόησης που αρνούνται στους ανθρώπους την δυνατότητα να ελέγξουν το μέλλον τους μέσω της επιθυμίας και της συνείδησής τους (Ashley, 1981:227).

Η Αποτυχία της Νεοφιλελεύθερης Πολιτικής

Η φιλελεύθερη θεώρηση των πραγμάτων που συγκροτεί την πολιτική πυξίδα της Ευρώπης, της Βόρειας Αμερικής και κατά τόπους της Λατινικής, αποδίδει ελάχιστη αναλυτική βαρύτητα όταν εφαρμόζεται στις υποθέσεις της MENA, είτε στην πολιτική (policy) είτε στη θεωρία (Gordon & Oxnevad, 2016:2). Η προώθηση της

δημοκρατίας, οιονεί πανάκεια, είναι μια δυτικοκεντρική προσέγγιση των πραγμάτων που συνίσταται από ένα κράμα πρακτικών το οποίο παρέχει μεν στήριξη για φιλελεύθερη δημοκρατία και ελεύθερο εμπόριο, στερείται δε της μέριμνας για κοινωνική δικαιοσύνη, όπως αυτή επιδιώκεται από τους αποδέκτες (Bridoux, 2019: 797), εν προκειμένω από τον λαό στις τέσσερις περιπτώσεις που εξετάζουμε. Όσο η Ευρώπη απήλυνε την μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο περίοδο εγκαθιδρύοντας θεσμούς και κανόνες που επέφεραν την πολιτική ενότητα και ευημερία, τόσο η MENA βρέθηκε συχνά σε κατάσταση πολέμου τόσο ενδοκρατικού όσο και διακρατικού, προσπαθώντας συχνά να αποτάξει τα ιμπεριαλιστικά της δεσμά. Η Pax-Americana έτσι, δεν κατόρθωσε να φτάσει στη MENA καθώς μια σειρά από βαρυσήμαντες -για την γεωπολιτική ισορροπία της περιοχής- και αιματηρές συρράξεις κρατικού και περιφερειακού επιπέδου, τα πολυετή δικτατορικά καθεστώτα και η έντονη απόκλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων συνάμα της οικονομικής δυσπραγίας, είχαν κατακλύσει την πολιτική ζωή της περιοχής.

Παρά την οικονομική βοήθεια, την πολιτική στήριξη και τη στρατιωτική αρωγή από τις Δυτικές δυνάμεις στα καθεστώτα της MENA, πριν εκτονωθεί το φαινόμενο της Αραβικής Άνοιξης, δεν κατάφεραν να πετύχουν τη σταθερότητα και τη δημοκρατικοποίηση για μια σειρά από οικονομικούς και κοινωνικό-πολιτικούς λόγους. Σε οικονομικό επίπεδο, το επιχείρημα αρκεί να συνοψιστεί στην κρατική διαφθορά, το διαρκές έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών, τον κατακερματισμό των συνθηκών ανάπτυξης και την απώλεια μιας δυναμικής βιομηχανικής παραγωγικότητας (Abozaïd, 2021:132). Εν προκειμένω χρειάζεται να υπογραμμίσουμε πως πολλά Δυτικά κράτη θεωρούσαν ότι οι δικτάτορες ήταν η καλύτερη δυνατή επιλογή για να φιλελευθεροποιηθούν τα αυταρχικά καθεστώτα, και πράγματι, σε κάποιες περιπτώσεις συνέβη, όπως στην Αίγυπτο και την Τυνησία όπου επετεύχθη ένας αξιοπρεπής ρυθμός ανάπτυξης ο οποίος επαινέθηκε και από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο το 2010 (Gause, 2011:86), ή όπως συνέβη στην περίπτωση της Λιβύης όπου ο γιος του Qaddafi, Saif al-Islam, σκόπευε να αναδιαμορφώσει το πολιτικό και οικονομικό σύστημα της Λιβύης (Pargeter, 2006:222, Salem, 2012:4).

Επιπλέον, πολλά κράτη, όπως οι ΗΠΑ, είχαν στηρίξει κάποιους από τους δικτάτορες της περιοχής, θεωρώντας ότι η στήριξη αυτή ισοδυναμούσε με τον συμβιβασμό της καταπίεσης της Αραβικής δυσχέρειας και πως θα μπορούσε επίσης

να φέρει τη σταθερότητα στην περιοχή (Roach, 2013:180). Στο κοινωνικό-πολιτικό επίπεδο, η συστηματική παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η διάδοση των βασανιστηρίων, η παρεμπόδιση της πολιτικής σφαίρας και η αδιαφορία της διόγκωσης των υπέρμετρα εύπορων ελίτ που στηρίζουν τα αυταρχικά καθεστώτα άμβλυναν τις εγγώριες ανισότητες (Gause 2011, 85-86). Ακολουθώντας τα χρόνια μετά την Κρίση του Σουέζ (1956) και τον Πόλεμο των 6 Ημερών (1967), τα αυταρχικά Αραβικά καθεστώτα ξεκίνησαν να ανταλλάσσουν την πολιτική ελευθερία με την οικονομική απελευθέρωση, υιοθετώντας δηλαδή μια περιορισμένη μορφή καπιταλισμού και απελευθερωμένου οικονομικού συστήματος χωρίς να εκδημοκρατίσουν πλήρως τα πολιτικά τους συστήματα. Τα καθεστώτα αυτά θεωρούνται υβριδικά (Rutherford, 2008:20) γιατί αφορούν σε διεφθαρμένα πολιτικά συστήματα που είχαν ημιτελή μετάβαση στη δημοκρατία (Abozaid, 2021:132). Ο συνδυασμός έτσι των διεφθαρμένων ελίτ και της έλλειψης οικονομικών πολιτικών που αδιαφορούσαν για τις λαϊκές απαιτήσεις καθώς και της ανικανότητας για τη μέριμνα των βασικών αναγκών των ανθρώπων, τους οδήγησαν στην επανάσταση.

Πολιτική Επιθυμία για Δημοκρατικοποίηση

Τα μοντέρνα κράτη της Αραβικής κονίστρας που κέρδισαν την ανεξαρτησία τους από τις Δυτικές ιμπεριαλιστικές δυνάμεις στα τέλη της δεκαετίας του 1940 και αρχές του 1950, δεν κέρδισαν παράλληλα και την αυτονομία τους από τα αυταρχικά καθεστώτα. Η παθογένεια της έλλειψης ελευθερίας και το χαμηλό βιοτικό επίπεδο μπορεί να διασφαλιστεί και από τις αναφορές του Human Development Index¹ όπου τα κράτη των Αραβικών Εξεγέρσεων (Τυνησία, Αίγυπτος, Λιβύη, Υεμένη) βρίσκονταν στις τελευταίες θέσεις, γεγονός που άλλαξε μετά τις εξεγέρσεις μόνο για την Αίγυπτο και την Τυνησία προς το καλύτερο. Οι υπερμεγέθεις διαδηλώσεις που εκτυλίχθηκαν στους δρόμους και στις πλατείες αναζητούσαν ελευθερία, δικαιοσύνη, ισότητα και ακεραιότητα. Όπως αναφέρθηκε ήδη, οι Δυτικές δυνάμεις θεώρησαν ότι η επιθυμία των ανθρώπων για δημοκρατικοποίηση και εδραίωση του κράτους δικαίου θα μπορούσε να αποσιωπηθεί με την φιλελευθεροποίηση των Αραβικών καθεστώτων ενισχύοντας τη σταθερότητα και προστατεύοντας παράλληλα τα Δυτικά συμφέροντα

¹ Human Development Index (HDI), 1990-2020, United Nations Development Programme, ανακτηθέν από: <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI> (τελευταία πρόσβαση στις 18/12/2023)

στην περιοχή. Ωστόσο, είναι ιστορικά αποδεδειγμένο τόσο ότι η Δύση δεν μπορεί να εξαγοράσει την σταθερότητα μιας περιοχής με το να «ξεπουλήσει» την ελευθερία των ανθρώπων (στηρίζοντας τα αυταρχικά καθεστώτα), όσο και το ότι η στρατηγική που υιοθετείται αυταρχικά στα πλαίσια επίτευξης της σταθερότητας είναι σύντομη και ανίκανη να εγγυηθεί και την ασφάλεια και την σταθερότητα (Abozaid, 2021:133). Χαρακτηριστικά δηλαδή, η τριακονταετής στήριξη των ΗΠΑ προς τον Mubarak δεν κατάφερε ούτε να προβλέψει ούτε και να προλάβει το ξέσπασμα της επανάστασης τόσο στην Αίγυπτο όσο και σε άλλα κράτη.

Τοιουτοτρόπως, η υπόθεση πως η Αραβική και Μουσουλμανική κουλτούρα είναι ασύμβατη με τη δημοκρατία δεν ισχύει εν προκειμένω. Η στιγμή των Αραβικών Εξεγέρσεων αποδεικνύει πως οι Αραβικές κοινωνίες δεν διαφέρουν από άλλες που αποζητούν δημοκρατία και ελευθερία. Αντίθετα, η αξίωση πως η διάρκεια και η αντοχή του αυταρχισμού σχεδόν κόστισε στην περιοχή το να χάσει την ευκαιρία συμμετοχής στο κύμα δημοκρατικοποίησης είναι αποπροσανατολιστικό, καθώς οι πολίτες των αυταρχικών καθεστώτων πάλεψαν για την ελευθερία τους. Έτσι, η διαλεκτική ισχύς της ροπής των ατόμων για εγκαθίδρυση του κράτους δικαίου και των δημοκρατικών κανόνων και αξιών είναι το καθοριστικό συστατικό των Αραβικών Εξεγέρσεων.

Ο Ρόλος των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης

Τα γεγονότα των Αραβικών Εξεγέρσεων δεν είναι αποτέλεσμα ούτε του πως η παγκοσμιοποίηση των κανόνων της συμμετοχής των πολιτών διαμόρφωσε τις επιδιώξεις των διαδηλωτών, ούτε αφορά στο πως οι ακτιβιστές χρησιμοποίησαν την τεχνολογία για να μοιραστούν τις ιδέες και τις τακτικές τους, αλλά απορρέουν από το πως και γιατί αυτές οι φιλοδοξίες και τεχνικές αντηχούσαν στα διάφορα τοπικά πλαίσια (contexts) τους (Anderson, 2011). Για να κατανοήσει έτσι κανείς το ρόλο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στις Αραβικές εξεγέρσεις πρέπει να λάβει υπόψιν του δύο μεταβλητές· πρώτον, ότι κάποιος δεν μπορεί να κατανοήσει το ρόλο των social media στη μαζική δράση χωρίς πρώτα να συνεκτιμήσει το πολιτικό περιβάλλον στο οποίο αυτά λειτουργούν, και δεύτερον, πως μια σημαντική αύξηση της χρήσης των μέσων αυτών είναι πιο πιθανό να ακολουθήσει μια σημαντική ποσότητα

δραστηριοτήτων διαμαρτυρίας παρά να προπορευτεί αυτών (Wolfsfeld, Segev & Sheaffer 2013, 119-120).

Το πλεονέκτημα των μέσων κοινωνικής δικτύωσης έδωσε έτσι την ευκαιρία στους ανθρώπους να διαδραματίσουν ένα πιο ενεργό ρόλο ως πολίτες, δημιουργώντας την επιθυμία για περισσότερη διαύγεια στις κυβερνητικές διεργασίες. Ο ρόλος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στη διαμόρφωση της μαζικής κινητικότητας για την πορεία προς την δημοκρατική μετάβαση μπορεί να φαίνεται αυτονόητος πλέον, αλλά αυτό συμβαίνει μόνο επειδή διατηρούμε μια σαφή ιστορική απόσταση από τα γεγονότα της Αραβικής Άνοιξης και διότι πλέον τα μέσα αυτά αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας του ανθρώπου. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έτσι αποτέλεσαν το βασικό εργαλείο που βοήθησε στην διάδοση του καλέσματος των Αράβων που βρίσκονταν υπό των αυταρχικών καθεστώτων, αλλά και στον διαμοιρασμό της πληροφορίας έξω από τον Αραβικό κόσμο, επιτρέποντας την ανταλλαγή ιδεών που οδήγησαν στην οργάνωση των Αράβων. Ο διαδικτυακός ακτιβισμός (cyberactivism) ως φαινόμενο στην περιοχή της MENA έγινε αισθητός ήδη από το 2004 και συγκεκριμένα στην Αίγυπτο, ενώ σταδιακά διαχύθηκε σε όλα τα μέρη της περιοχής εισάγοντας την έννοια της διαδικτυακής κοινωνίας των πολιτών και αντικαθιστώντας εικονικά τα ανελεύθερα μέσα μαζικής ενημέρωσης (Khondker, 2011:676). Η άνοδος των social media αφορά κυρίως τη νεολαία όπου βάσει στατιστικών στοιχείων τα άτομα κάτω των 30 ετών αντιπροσώπευαν το 70% των χρηστών του Facebook στην περιοχή της MENA, (Harrelson-Stephens & Callaway, 2014:423). Ενδεικτικά, στην Τυνησία η άνοδος της χρήσης του συγκεκριμένου μέσου αυξήθηκε από 28.000 χρήστες το 2008 σε πάνω από 2 εκατομμύρια όσο τα γεγονότα της Αραβικής Άνοιξης ήταν σε εξέλιξη τον Δεκέμβριο του 2010 (Ibid: 423). Εδώ υπάρχει κι ένα παράδοξο· οι χώρες της MENA είχαν τους υψηλότερους δείκτες τεχνολογικής προσαρμοστικότητας στον αναπτυσσόμενο κόσμο, αλλά οι κυβερνήσεις εφήρμοζαν στρατηγικές λογοκρισίας για τον πολιτισμικό έλεγχο, με τους παρόχους ίντερνετ να είναι νομικά υπεύθυνοι για τη ροή του περιεχομένου στα διάφορα δίκτυα και με τους κυβερνητικούς παράγοντες να υποστηρίζουν σχεδόν επιθετικά το Ισλαμικό πολιτισμικό περιεχόμενο στο διαδίκτυο (Howard, 2010:21). Έτσι, τα social media αποτέλεσαν το εργαλείο για την συσπείρωση των ατόμων που εξέθεταν την κρατική καταπίεση.

Μπορεί τα γεγονότα στην Τυνησία να είναι το σημείο μηδέν της Αραβικής Άνοιξης, όπως αυτά πυροδοτήθηκαν από την κίνηση αγανάκτησης του νεαρού Mohamed Bouazizi, όμως δεν ήταν ο πρώτος άνθρωπος που διαμαρτυρήθηκε κατά της κυβέρνησης με τη μέθοδο της αυτοπυρπόλησης (Al Jazeera, 26/01/2011). Αυτό που άλλαξε εν προκειμένω είναι πως η κίνηση του Bouazizi επέφερε αντιδράσεις από ένα μεγάλο ποσοστό ανέργων και περιθωριοποιημένων νέων που σύντομα καλλιέργησαν τους σπόρους της διαμαρτυρίας μέσω των social media (Blas, 2018:11). Παρόλο που η κυβέρνηση Ben Ali προσπάθησε να χρησιμοποιήσει τακτικές επιβολής κατά των διαδηλωτών, το μόνο που κατάφερε ήταν να αμβλύνει τον θυμό των ατόμων. Η αποτυχία του να ελέγξει την κατάσταση οφειλόταν στο ότι ο ίδιος δεν κατανόησε σε βάθος τις ικανότητες της οργισμένης αστικής και μορφωμένης μεσαίας τάξης. Έτσι, στο πρώην Twitter (νυν X) τα hashtags με λέξεις κλειδιά όπως #bouazizi, #tunisia και #sidibouazid διαδόθηκαν γρήγορα, ενώ πολλές ομάδες στο Facebook, όπως π.χ. η ομάδα «Mr. President, Tunisians are setting themselves on fire» («Κύριε Πρόεδρε, οι Τυνήσιοι βάζουν φωτιά στον εαυτό τους») έγιναν διάσημες. Ένα tweet ενός Αιγύπτιου ακτιβιστή εκφράζει συνολικά το σκοπό της χρήσης των social media: «χρησιμοποιούμε το Facebook για να προγραμματίσουμε τις διαδηλώσεις, το Twitter για να τις οργανώσουμε, και το YouTube για να τις διαδώσουμε στον κόσμο» (Global Voices AdVox, 27/04/2011). Όπως και στην Τυνησία, έτσι και στην Αίγυπτο, οι διαδηλώσεις κατά της αδικίας είχαν μακρά ιστορία και δεν ήταν η πρώτη φορά που έγιναν ενέργειες για την καθαίρεση του Mubarak (Blas, 2018:13). Μάλιστα στην περίπτωση της Αιγύπτου, το πρόσωπο της εξέγερσης ήταν ο Wael Ghonim, ο οποίος ήταν ο Αιγύπτιος Διευθυντής της Google και ο οποίος δημιούργησε τη σελίδα στο Facebook «We are all Khaled Said», ενός Αιγύπτιου ο οποίος έπεσε κι εκείνος θύμα της αστυνομικής βίας και αποτέλεσε την εμβληματική φιγούρα της Αιγυπτιακής επανάστασης κατά του καθεστώτος (Gause, 2011:86). Στις 25 Ιανουαρίου 2011, 11 ημέρες μετά την έξωση του Ben Ali από την Τυνησία, οι Αιγύπτιοι που ζητούσαν τον εκδημοκρατισμό κάλεσαν τους πολίτες σε εθνική διαμαρτυρία με την ιδιαίτερη στήριξη της νεολαίας των Αδελφών Μουσουλμάνων και του Κινήματος Νεολαίας της 6^{ης} Απριλίου², επιτυγχάνοντας την πτώση του Mubarak.

² Κοσμική προ-δημοκρατική ομάδα που διαμορφώθηκε ως απάντηση στα γεγονότα στην πόλη Mahalla στις 6 Απριλίου 2008. Για περισσότερα βλ. April 6 Youth Movement, Carnegie, 22/09/2010, ανακτηθέν από: <https://carnegieendowment.org/2010/09/22/april-6-youth-movement-pub-54918>

Η επιτυχία της Τυνησιακής και Αιγυπτιακής επανάστασης τη στιγμή της εκτόνωσης των διαμαρτυριών, ενέπνευσε άτομα στη Λιβύη, τη Συρία, το Μπαχρέιν και την Υεμένη. Λίγο πριν την 15^η Φεβρουαρίου 2011, όταν ξέσπασε η Λιβυκή επανάσταση, ο Muammar Qaddafi καταδίκασε τους Τυνήσιους που ανάγκασαν τον Ben Ali να φύγει από την εξουσία. Συγκεκριμένα, με ειρωνικό και αλαζονικό τρόπο δήλωσε κάτι που σύντομα θα μετάνιωνε, δηλαδή πως «Αυτό το Ίντερνετ που κάθε παράφρων άνθρωπος και κάθε μέθυσος μπορεί να μεθύσει και να γράψει σε αυτό, εσείς το πιστεύετε; Το Ίντερνετ είναι σαν μια σκούπα, μπορεί να ρουφήξει τα πάντα.[...] Πρέπει να γίνουμε θύματα των εργαλείων (Facebook, YouTube, κ.α.) ώστε να γελάνε με τις προθέσεις (moods) μας;» (Hounshell, 17/01/2011). Εν προκειμένω, μέσω του Facebook πυροδοτήθηκε η επανάσταση στη Λιβύη μέσω της σελίδας «Η Εξέγερση της 17^{ης} Φεβρουαρίου, μια Μέρα για τον Θυμό στη Λιβύη», με περισσότερους από 82.000 ακολούθους, στα χνάρια των προηγούμενων εξεγέρσεων. Στη σελίδα υπήρχε υλικό που φωτογράφιζε τον γιο του Qaddafi να ξοδεύει μεγάλα ποσά σε διακοπές στην Ευρώπη, αποδεικνύοντας πόσο διεφθαρμένη ήταν η κυβέρνηση. Έτσι, στις 15 Φεβρουαρίου 2011, πολλοί νέοι της Λιβύης απάντησαν στην πρόσκληση και ξεχύθηκαν στους δρόμους της πόλης Albyeda, 1,2 χλμ ανατολικά της Τρίπολης (Elmahjub, 2013:7). Ως απάντηση οι δυνάμεις ασφάλειας του Qaddafi σκότωσαν 2 διαδηλωτές και συνέλαβαν πολλούς, ενώ έχοντας κατανοήσει τη δυναμική πλέον των social media, ο Qaddafi κάλεσε, αν και ήταν ήδη αργά, στην Τρίπολη γνωστούς διαδικτυακούς ακτιβιστές και bloggers στις αρχές του Φλεβάρη του 2011 ώστε να τους προειδοποιήσει ότι θα εθεωρούντο υπεύθυνοι αν συμμετείχαν στις δράσεις κατά του καθεστώτος. Σύντομα, η κατάσταση κλιμακώθηκε και η απάντηση του Qaddafi στο κίνημα των πολιτών μετατράπηκε σε ένοπλη εξέγερση, που οδήγησε στη πτώση του ίδιου στις 21 Αυγούστου 2011 (Ibid:9). Ενδιαφέρον έχει πως στην Υεμένη η κινητοποίηση ήταν τέτοια που υπήρξαν ομάδες εργασίας (Charlton, 25/02/2011) για την εκπαίδευση νέων χρηστών των διάφορων πλατφόρμων ώστε να διαδοθεί σε περισσότερους πόσο διεφθαρμένη ήταν η κυβέρνηση και πως τα άτομα μπορούσαν να κινητοποιηθούν ώστε να ζητήσουν μια καλύτερη μεταχείριση από το κράτος.

Οι διαμαρτυρίες απλώθηκαν στην Αραβική κονίστρα σε πολλές χώρες, μεταξύ των οποίων και η Αλγερία, η Ιορδανία, το Μαρόκο, το Κουβέιτ και η Σαουδική

Αραβία. Μάλιστα, στην περίπτωση της Σαουδικής Αραβίας ο Βασιλιάς Salman φημολογείται βάσει κάποιων μεγάλων εφημερίδων³ ότι έκανε πρόταση στον Mark Zuckerberg να αγοράσει την πλατφόρμα του Facebook έναντι 150 δισεκατομμυρίων δολαρίων, ώστε να βάλει ένα τέλος στις αναδυόμενες διαμαρτυρίες και να εδραιώσει διαπαντός τη θέση του (Berkow, 28/02/2011), κάτι που πολλοί διέψευσαν, μεταξύ άλλων και ο Wael Ghonim μέσω μιας σχετικής ανάρτησης στο λογαριασμό του στο πρώην Twitter (νυν X) γράφοντας: «Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης της Αιγύπτου διαδίδουν (την είδηση) σαν πραγματικά γεγονότα. [...]» (Twitter, 28/02/2011). Αν και οι εξεγέρσεις στις χώρες αυτές δεν ήταν ίδιας κλίμακας με τις προαναφερθείσες περιπτώσεις -με εξαίρεση την Αλγερία που βίωσε ένα δεύτερο κύμα εξεγέρσεων το 2019- τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην διάδοση και οργάνωση των διαμαρτυριών και κυρίως έδωσαν φωνή και βήμα στο λαό.

³ Οι πηγές που επαληθεύουν το γεγονός είναι ελάχιστες, ενώ η γνωστή εφημερίδα που φέρεται να διέδωσε την είδηση είναι η Tehran Times που θεωρείται κρατικά ελεγχόμενη με στενούς δεσμούς στις σκληροπυρηνικές φατρίες εντός της Ιρανικής κυβέρνησης.

ΜΕΡΟΣ Β'

Εσωτερικοί παράγοντες - Περιπτωσιολογικές μελέτες

Η ανατροπή των αυταρχικών ηγετών στην διετία 2011-2013 δημιούργησε ευκαιρίες στον Αραβικό κόσμο για μεταβάσεις σε πολιτικά συστήματα που είναι περισσότερο δίκαια, συμπεριληπτικά και συμμετοχικά (Asseburg, 2012:5), χαράζοντας στην ουσία την πορεία προς την δημοκρατικοποίηση. Στο βιβλίο του «Democracy 's Third Wave» (1991) ο S. P. Huntington περιγράφει το «Τρίτο Κύμα» της δημοκρατικοποίησης, το οποίο ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του 1970 και εκτονώθηκε με την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και αρχές του 1990.

Με όρους Huntington:

«Ένα κύμα δημοκρατικοποίησης είναι ένα σύνολο μεταβάσεων από μη-δημοκρατικά σε δημοκρατικά καθεστώτα που συμβαίνουν μέσα σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και που υπερκερνούν σημαντικά τις μεταβάσεις της αντίθετης κατεύθυνσης μέσα σε μια χρονική περίοδο. Ένα κύμα συχνά περιλαμβάνει την απελευθέρωση ή την μερική δημοκρατικοποίηση στα πολιτικά συστήματα τα οποία δεν μπορούν να γίνουν πλήρως δημοκρατικά.» (1991:15)

Ωστόσο, καθώς οι μελέτες δημοκρατικοποίησης (ή αλλιώς transitology⁴) έχουν επικεντρωθεί στην Νοτιότερη Ευρώπη και την Λατινική Αμερική, δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία επικεντρωμένα στον Αραβικό κόσμο, ούτε σε επίπεδο θεωρητικής ούτε σε επίπεδο εμπειρικής ανάλυσης, το μοντέλο του κύματος της δημοκρατικοποίησης δεν μπορεί να εξηγήσει απόλυτα τις πολιτικές αλλαγές στις Αραβικές χώρες. (Szmolka, 2014a:129). Για τον λόγο προστίθεται και η έννοια του

⁴ Ο όρος transitology αντιπροσωπεύει την μελέτη της διαδικασίας της μετάβασης από ένα πολιτικό καθεστώς σε ένα άλλο, κυρίως από αυταρχικά καθεστώτα που μεταβαίνουν σε δημοκρατικά. Για περισσότερα βλ. Schmitter, P. C., *Reflections on "Transitology" – Before and After*: European University Institute, 2014, ανακτηθέν από: <https://www.eui.eu/Documents/DepartmentsCentres/SPS/Profiles/Schmitter/ReflectiononTransitologyr ev.pdf> (τελευταία πρόσβαση στις 18/12/2023)

πέμπτου κύματος πολιτικής αλλαγής, το οποίο θα διαλευκάνει τους μετασχηματισμούς που συνέβησαν στα Αραβικά καθεστώτα, δηλαδή την εδραίωση της δημοκρατίας, την αναδιαμόρφωση του πολιτικού συστήματος ή ακόμα και την δυσκινησία των αυταρχικών καθεστώτων.

Όπως εξηγεί η Szmolka:

«Με την πολιτική αλλαγή, εννοούνται οι μετασχηματισμοί που διεξήχθησαν εντός ενός πολιτικού καθεστώτος το οποίο επηρεάζει τους κανόνες του, τις δομές, τους δρώντες, τις συμπεριφορές και τις δυναμικές. Τα αποτελέσματα μπορεί να οδηγήσουν στην εδραίωση της δημοκρατίας, σε μια λιγότερο ή περισσότερο βαθιά πολιτική απελευθέρωση, ή απλά στις κοσμητικές αλλαγές στο πολιτικό σύστημα.» (2014:128)

Η έκφραση «Αραβική Άνοιξη» τείνει να αποτυπώνει μάλλον μια στιγμή στις αρχές του 2011 παρά μια διαχρονική και θετικού πρόσημου αλλαγή, όπου ο Αραβικός κόσμος προσπάθησε να απαγκιστρωθεί από τα αυταρχικά καθεστώτα. Οι μαζικές εξεγέρσεις που εξαπλώθηκαν στην περιοχή της Μέσης Ανατολής στα τέλη του 2010 και τις αρχές του 2011 δημιούργησαν άνευ προηγουμένου προσδοκίες και δυνατότητες για πολιτικά ανοίγματα και αλλαγές. Κατά την διάρκεια των Αραβικών Εξεγέρσεων, τέσσερα δικτατορικά καθεστώτα έπεσαν μετά από δεκαετίες στην εξουσία: το καθεστώς του Hosni Mubarak στην Αίγυπτο, του Zine el Abadine Ben Ali στην Τυνησία, του Muammar Qaddafi στην Λιβύη και του Ali Abdullah Saleh στην Υεμένη. Έως τα μέσα του 2013, ο πρώτος δημοκρατικά εκλεγμένος πρόεδρος εκδιώχθηκε εν μέσω στρατιωτικού πραξικοπήματος: στην Υεμένη και την Λιβύη ξέσπασαν βίαιες συγκρούσεις που σύντομα εξελίχθηκαν σε εμφυλίους πολέμους πλήρους κλίμακας με την κατάρρευση των κρατικών θεσμών, ενώ μόνο η Τυνησία αποτελεί παράδειγμα μαζικών διαδηλώσεων που οδήγησαν σε μια διαδικασία δημοκρατικοποίησης (Heydemann, 2016:193). Με εξαίρεση την περίπτωση της Τυνησίας, οι Αραβικές Εξεγέρσεις φάνηκε να οδηγούνται προς δύο κατευθύνσεις: τις χώρες που κατέρρευσαν σε βίαιες συγκρούσεις (Λιβύη, Υεμένη και Συρία) και στις χώρες που επέστρεψαν στον αυταρχισμό (Αίγυπτος, Μπαχρέιν και πιο πρόσφατα η Αλγερία και το Σουδάν). Η πολιτική αλλαγή έτσι, μπορεί και συχνά όντως παίρνει,

διαφορετικές κατευθύνσεις, οι οποίες δεν οδηγούν καθολικά στην αλλαγή καθεστώτος (Szmolka, 2015:77).

Παρακάτω θα εξετάσουμε ποιες χώρες της MENA πέτυχαν τον πολιτικό μετασχηματισμό, δηλαδή όπου προέκυψε πτώση του δικτατορικού καθεστώτος (Τυνησία, Αίγυπτος, Λιβύη, Υεμένη), λαμβάνοντας υπόψιν τα όρια του εκδημοκρατισμού με την παραγωγή ή/και αναθεώρηση του συντάγματος, καθώς και τις προοπτικές του έστω περιορισμένου πολιτικού ανταγωνισμού μέσω των εκλογικών διαδικασιών.

Κεφάλαιο 1ο – Τυνησία

Οι εξεγέρσεις στην Τυνησία, ή αλλιώς η «Επανάσταση του Γιασεμιού» αποτελεί τη μοναδική περίπτωση επιτυχίας -κι αυτή ως ένα βαθμό- στο ευρύτερο κύμα της Αραβικής Άνοιξης. Παρόλο που απολάμβανε το καλύτερο εκπαιδευτικό σύστημα στον Αραβικό κόσμο, είχε την μεγαλύτερη μεσαία τάξη και το πιο ισχυρά οργανωμένο εργατικό κίνημα, η κυβέρνηση του Ben Ali είχε αυστηρά περιορίσει την ελεύθερη έκφραση του λόγου και τον ρόλο των πολιτικών κομμάτων (Anderson, 2011). Με ένα σχεδόν Οργουελικό τρόπο, ο Ben Ali χειραγώγησε την εικόνα της χώρας στο εξωτερικό, κάνοντας την χώρα να παρουσιάζεται ως ένα σύγχρονο, τεχνοκρατικό καθεστώς φιλικό προς τους τουρίστες ταξιδιωτικό προορισμό.

Στις 14 Ιανουαρίου 2011 ο Ben Ali αναγνώρισε το τέλος της κυβέρνησής του και (αυτό)εξορίστηκε στην Σαουδική Αραβία αναγκάζοντας τα μέλη της Παλαιάς Τάξης να διαπραγματευτούν για την κάλυψη του κενού της θέσης του. Βάσει του Άρθρου 57 του συντάγματος (κάλυψη της προεδρικής θέσης σε περίπτωση κενού), ο Fuad Mebazza έγινε πρόεδρος και συνέθεσε μια υπηρεσιακή κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Mohammed Ghannouchi, ο οποίος όμως δεν κατάφερε να διοικήσει και ένα μήνα αργότερα παραιτήθηκε. Στην θέση του Ghannouchi, ο Mebazza διόρισε τον Beji Caid Essebsi ως πρωθυπουργό, έναν άνθρωπο με εξέχουσα προσωπικότητα κατά την διάρκεια διοίκησης του Bourguiba (King, 2020:42). Ο Essebsi διαμόρφωσε μια προσωρινή κυβέρνηση και υποσχέθηκε πως κανένα μέλος της δεν θα συμμετείχε στις επερχόμενες εκλογές, πράγμα και το οποίο τήρησε. Ωστόσο, καθώς οι διαμαρτυρίες συνεχίζονταν, δημιουργήθηκε η Ανώτατη Επιτροπή Πολιτικών

Μεταρρυθμίσεων υπό την επίβλεψη του Yadh Ben Achour, ο οποίος ανέλαβε τον έλεγχο της δημοκρατικής μετάβασης της Τυνησίας και ως πρώτο του καθήκον αποφάσισε να γίνουν εκλογές που θα αναδείξουν τα μέλη της Εθνικής Συντακτικής Συνέλευσης (NCA) η οποία με τη σειρά της θα επωμιζόταν τον σχεδιασμό του νέου συντάγματος. Συγκεκριμένα, συστάθηκε με σκοπό να σχεδιάσει και να επικυρώσει το σύνταγμα και μετά να διαλυθεί (Feldman, 2020:135).

Η Επιτροπή αποφάσισε οι εκλογές να γίνουν με ένα καθαρά αναλογικό εκλογικό σύστημα για τις αντι-πλειοψηφικές ομάδες που θα διευκόλυναν την δημοκρατική διαδικασία μέσω ενός ανοιχτού πολιτικού ανταγωνισμού με πολλά πολιτικά κόμματα να έχουν πλέον την ευκαιρία να εκλεχθούν στην NCA, ενώ τα μέλη του κόμματος του Ben Ali αποκλείστηκαν από την συμμετοχή τους στις εκλογές. Μάλιστα, υιοθετήθηκε η αναλογία 1 προς 1 μεταξύ ανδρών και γυναικών για να διασφαλισθεί η συμμετοχή των γυναικών στις εκλογές (King, 2020:42). Στις 23 Οκτώβριου 2011, η νίκη των εκλογών ανήκε στο κόμμα Ennahda (Αναγέννηση), ένα μετριοπαθές Ισλαμιστικό κόμμα -απαγορευμένο υπό τον Ben Ali- που συγκέντρωσε το 37% των ψήφων κατοχυρώνοντας 89 από τις 217 έδρες της NCA. Το νεοεκλεγέν κόμμα σχημάτισε αμέσως την πρώτη του εκλεγμένη κυβέρνηση δημιουργώντας ένα συνασπισμό με δύο μικρότερα κοσμικά κόμματα, με το κόμμα CPR και το Ettakatol⁵ (Δημοκρατία), ένα συνασπισμό γνωστό και ως «Τρόικα»⁶.

Από τα μεγαλύτερα θέματα που αντιμετώπισε η Τρόικα, ήταν η στάση της έναντι της στο νόμο της Σάρια, καθώς υπήρχαν υποψίες πως ο συνασπισμός ήταν φιλικά προσκείμενος προς τους Σαλαφιστές και πως είχε απώτερο σκοπό την επιβολή ενός θεοκρατικού κράτους όμοιο με το Ιράν (Hafaiedh & Zartman, 2015:60). Έως το τέλος του 2012, κοσμικά προσκείμενα κόμματα ένωσαν τις δυνάμεις τους για να ξεπεράσουν τις κακές επιδόσεις των εκλογών, διαμορφώνοντας το κόμμα Nidaa

⁵ Το CPR (Congrès pour la République) είναι ένα κεντρώο ρεπουμπλικανικό κόμμα, ιδρυθέν το 2011 από τον Moncef Marzouki, το οποίο ήταν απαγορευμένο επί διοίκησης Ben Ali και νομιμοποιήθηκε εκ νέου τον Μάρτιο του 2011. Ιδεολογικά είναι προσκείμενο προς τον Αραβικό εθνικισμό και αρχικά ιδρύθηκε για να υπηρετήσει ως κόμμα της αντιπολίτευσης στο παλαιό καθεστώς. Βασική του φιλοδοξία ήταν μια αντι-νεοφιλελεύθερη οικονομική πολιτική ενάντια στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και την Παγκόσμια Τράπεζα. Το κόμμα Ettakatol είναι ένα σοσιαλιστικό-δημοκρατικό κόμμα που ιδρύθηκε το 1994 από τον Mustafa Ben Jaafar, ο οποίος υπηρέτησε ως πρόεδρος της NCA το 2011. Επί Ben Ali, το κόμμα Ettakatol αποτελούσε ένα από τα ελάχιστα κόμματα της αντιπολίτευσης και στην ουσία αντιπροσωπεύει μια εναλλακτική στην παραδοσιακή αριστερά. Κύριες επιδιώξεις του είναι η κοινωνική ισότητα και η κοινωνική και ίση οικονομική ανάπτυξη.

⁶ Ο Essebsi παραιτήθηκε και ο Marzouki ανέλαβε καθήκοντα προέδρου, ο οποίος με τη σειρά του κατονόμασε τον γενικό γραμματέα του κόμματος Ennahda Hamadi Jebali ως πρωθυπουργό, ενώ ο Jaafar έγινε ο πρόεδρος της NCA.

Tounes («Εκκλήση για την Τυνησία»). Ένα χρόνο αργότερα, το καλοκαίρι του 2013, η NCA έχοντας αποτύχει να παρουσιάσει το σύνταγμα, και ενώ διοικούνταν από μια Ισλαμιστικό-κεντρική κυβέρνηση, παρέτεινε για δύο χρόνια την ισχύ της και λειτουργώντας ως *de facto* μεταβατικό κοινοβούλιο, ανακοίνωσε πως θα γίνουν εκλογές έως το τέλος του 2013 και λίγο αργότερα ο Ben Jaafar ως πρόεδρος της βουλής ανακοίνωσε την αναστολή της NCA στην κρατική τηλεόραση (King, 2020:52). Δεδομένης της αναδυόμενης αστάθειας μεταξύ Ennahda και Nidaa Tounes, η Γενική Εργατική Ένωση της Τυνησίας μαζί με τρεις συνεργάτες της κοινωνίας των πολιτών ξεκίνησαν διάλογο με αμφότερα κόμματα ώστε να ομαλοποιηθεί η κατάσταση. Ο Εθνικός Διάλογος που επετεύχθη βραβεύτηκε με Βραβείο Nobel για την ισχυρή κοινωνία των πολιτών που είχε αναδυθεί (Nobel Prize, 10/10/2015). Από τις συζητήσεις προέκυψε ένας οδικός χάρτης που προέβλεπε πως θα πραγματοποιηθούν βουλευτικές και προεδρικές εκλογές και πως θα ολοκληρωθεί το σύνταγμα. Στις 26 Ιανουαρίου 2014, εδραιώνεται το Τυνησιακό Σύνταγμα -το οποίο θεωρήθηκε το πιο δημοκρατικό στον Αραβικό κόσμο (Kepel, 2020:175)-, στο οποίο προβλέπεται πως ο πρόεδρος θα εκλέγεται από καθολικές, ελεύθερες, άμεσες μυστικές και δίκαιες εκλογές με πενταετή θητεία (Άρθρο 75), ενώ το Άρθρο 89 προβλέπει τον διορισμό πρωθυπουργού ο οποίος αν και λογοδοτεί στον πρόεδρο, διαθέτει ευρεία γκάμα καθηκόντων (Άρθρο 92). Έτσι στις 26 Οκτώβρη 2014 πραγματοποιήθηκαν εκλογές τις οποίες κέρδισε το κόμμα Nidaa Tounes, εξασφαλίζοντας 85 έδρες (έναντι 69 που κατοχύρωσε η Ennahda) και ορίζοντας τον Beji Caid Essebsi ως πρόεδρο. Κατά αυτόν τον τρόπο, η διαδικασία της δημοκρατικής μετάβασης μετά την πτώση του Ben Ali ολοκληρώνει τον κύκλο της.

Η Τυνησία ωστόσο δεν κατάφερε να ξεπεράσει την πολιτική πόλωση και να επουλώσει τις οικονομικές της πληγές. Οι προεδρικές και βουλευτικές εκλογές του 2019 δοκίμασαν για άλλη μια φορά την κοινή γνώμη. Ο συνασπισμός Nidaa Tounes-Ennahda είχε ατροφήσει πριν τις εκλογές, ενώ ο Essebsi πέθανε πέντε μήνες πριν την ημέρα της κάλπης, κληροδοτώντας την θέση του στον γιο του Hafedh Essebsi που διέθετε μικρή πολιτική πείρα. Η εκλογική διαδικασία διαβρώθηκε προ των πυλών καθώς τον Ιούνιο του 2019 το κοινοβούλιο αποφάσισε να αναμορφώσει τον εκλογικό νόμο και να αποκλείσει κάποιους υποψηφίους. Στις βουλευτικές εκλογές της 6^{ης} Οκτωβρίου 2019 το κόμμα Qalb Tounes (Καρδιά της Τυνησίας) του Nabil Karoui, μεγαλοεπιχειρηματία και ιδιοκτήτη ενός τηλεοπτικού μέσου, κέρδισε 38 έδρες, ενώ

το κόμμα Ennahda κέρδισε τις περισσότερες, 52 από τις 217, ακόμα και μετά την σύλληψη του Karoui (Reuters, 24/08/2019). Η Ennahda είχε αποκλείσει την συνεργασία με την Nidaa Tounes και ήταν διστακτική στη συνεργασία με την Qalb Tounes. Έτσι, αφού ο Karoui ήρθε αντιμέτωπος με τον ανεξάρτητο συντηρητικό Kaid Saied που κέρδισε το 72,71% (Carter Center, Election Report, 2019:11) στον δεύτερο γύρο των προεδρικών εκλογών στις 13 Οκτώβρη 2019, συνεργάστηκε και με την Ennahda.

Ο Saied ως Πρόεδρος ωστόσο, τον Ιούλιο του 2021 επικαλούμενος το Άρθρο 80 (κατάσταση επικείμενου κινδύνου) και με το Προεδρικό Διάταγμα 117/2021 σχετικά με τα έκτακτα μέτρα, προέβη στο αποκαλούμενο «συνταγματικό πραξικόπημα» συγκεντρώνοντας τη διαδικασία λήψης αποφάσεων στο πρόσωπο του υπό το πρόσχημα της «εθνικής κρίσης» (Arab Center for Research and Policy Studies, Policy Report, 2022:19). Λίγο αργότερα, τον Μάρτιο του 2022, ο Saied με το Προεδρικό Διάταγμα 309/2022 διέλυσε το κοινοβούλιο και ανέστειλε τα καθήκοντά του, γεγονός που παραβιάζει το Σύνταγμα του 2014⁷. Τελικά, τον Απρίλιο του 2022, με το Διάταγμα 22 του 2022 ο Saied αναθεώρησε τον βασικό νόμο για την Ανώτατη Ανεξάρτητη Αρχή των Εκλογών και απέλυσε τον επικεφαλής δημιουργώντας μια νέα επιτροπή διορισμένη από τον ίδιο, η οποία εξουσιοδοτήθηκε να συντάξει ένα προσχέδιο συντάγματος (Carter Center Preliminary Statement of Tunisia's 2022 Parliamentary Elections, 2022:3). Δεδομένης όμως της ανάγκης για ομοφωνία και στους κόλπους της κοινωνίας, προέκυψε δημοψήφισμα τον Ιούνιο του 2022 κατά το οποίο οι πολίτες θα αποφάσιζαν για το νέο σύνταγμα (94,6% το υπερψήφισαν), συμφωνώντας στην ουσία στον περιορισμό της εξουσίας του κοινοβουλίου και στην αύξηση της ισχύος του προέδρου (Ibid:4), κάνοντας την κυβέρνηση του Saied συγκεντρωτική και προσωποπαγή.

Τέλος, ένα βασικό χαρακτηριστικό του πολιτικού μετασχηματισμού της Τυνησίας αφορά στον βαθμό εμπλοκής και τον ρόλο του στρατού. Ο Τυνησιακός στρατός διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην εγγύηση της ασφάλειας και τον μετριασμό της βιαιότητας, χωρίς όμως να έρθει αντιμέτωπος με τους διαδηλωτές και

⁷ Σύμφωνα με το Άρθρο 80, του Συντάγματος της Τυνησίας του 2014, σε περίπτωση επικείμενου κινδύνου, τα μέτρα που λαμβάνονται από τον Πρόεδρο πρέπει να εγγυώνται την επιστροφή στην κανονική λειτουργία των κρατικών θεσμών και υπηρεσιών όσο πιο σύντομα γίνεται. Για την περίοδο που το κράτος βρίσκεται σε αυτή την ειδική συνθήκη, ο Πρόεδρος δεν έχει το δικαίωμα να διαλύσει το κοινοβούλιο και δεν μπορεί να υποβάλει πρόταση μομφής κατά της κυβέρνησης.

χωρίς να εμπλακεί ευθέως στις πολιτικές διαδικασίες, δημιουργώντας χώρο για τους πολίτες-πολιτικούς να διαχειριστούν την μετάβαση (Ghanem, 2016:22). Τόσο κατά την διάρκεια των εξεγέρσεων όσο και αργότερα, ο στρατός επέλεξε να διατηρήσει το ρόλο του προστάτη του πολίτη. Ακόμα κι η Τρόικα άφησε τον στρατό έξω από τις πολιτικές συζητήσεις και αποφάσεις, ενώ ιστορικά φαίνεται πως ο στρατός δεν ενεπλάκη ποτέ σε αυτές. Μάλιστα, ο στρατός δεν ανέπτυξε ποτέ ισχυρά περιουσιακά στοιχεία για να τα προστατεύσει και πάντα αρκούσαν στην αντιμετώπιση των εξωτερικών απειλών. Παρά τις ευκαιρίες που δημιουργήθηκαν ανά διαστήματα για την απόκτηση πιο ενεργού ρόλου στο πολιτικό σύστημα της Τυνησίας, ο στρατός το απέφυγε (King, 2020:65). Αυτό όμως, άλλαξε με τον Saied, καθώς πλέον ο στρατός είχε πιο ξεκάθαρο ρόλο βάσει των εντολών του προέδρου (Arab Center for Research and Policy Studies, Policy Report, 2022:10).

Κεφάλαιο 2ο – Αίγυπτος

Η Αίγυπτος του Mubarak, στη διάρκεια της 30ετούς θητείας του, ήταν ένα συνονθύλευμα πελατειακού καπιταλισμού με το προσωπείο της πολιτικής των πολλών κομμάτων, όπου το κυβερνών κόμμα, το Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα (NDP) και άλλοι συναφείς κορπορατιστικοί οργανισμοί αποτελούσαν εργαλείο άσκησης κοινωνικού ελέγχου (King, 2020:98). Η πτώση του καθεστώτος Mubarak, 18 ημέρες μετά την έναρξη των εξεγέρσεων της 25^{ης} Ιανουαρίου 2011 δημιούργησαν ελπίδες για αλλαγές στον κρατικό αυταρχισμό και δεσποτισμό, σε ένα κράτος με οικονομική δυσπραγία, διαφθορά της πολιτικής ελίτ και καταπίεση. Αντίθετα με την περίπτωση της Τυνησίας, ο καταλυτικός παράγοντας του πολιτικού μετασχηματισμού για την Αίγυπτο ήταν ένα κράμα τόσο της δυναμικής των διαδηλωτών όσο και του ρόλου του στρατού στη διαχείριση της περιόδου μετάβασης και εφεξής.

Την θέση του Mubarak ως ηγέτη κάλυψε ο Muhammad Hussein Tantawi, ο οποίος ήταν επικεφαλής του Ανώτατου Συμβουλίου των Ενόπλων Δυνάμεων (SCAF), ενώ μόλις ένα μήνα μετά την πτώση του καθεστώτος το SCAF προχώρησε σε δημοψήφισμα για την αλλαγή του υπάρχοντος συντάγματος -και όχι τη δημιουργία ενός νέου-, διορίζοντας μια οκταμελή επιτροπή δικαστικών να προβεί σε προτάσεις για αλλαγές αυτού. Το SCAF και η αρμόδια επιτροπή παρουσίασαν στις 28 Φεβρουαρίου 2011 ένα de facto οδικό χάρτη για την μετάβαση, όπου με τις

βουλευτικές εκλογές θα επέλεγαν τη Συντακτική Συνέλευση, ενώ θα ακολουθούσαν οι προεδρικές εκλογές όσο θα προετοιμάζεται το νέο σύνταγμα. Το δημοψήφισμα σε κάθε περίπτωση ήταν μια συντακτική ανακοίνωση του SCAF με την οποία ο στρατός κατοχύρωνε την ηγετική θέση του κράτους, διατηρώντας το καθεστώς στρατιωτικού νόμου όπως είχε επιβληθεί από τον Nasser στα τέλη του 1960 (Roll, 2015:27). Επιπλέον, το SCAF προτίμησε να διορίσει διαδοχικές «τεχνοκρατικές» κυβερνήσεις από το να δημιουργήσει μια κυβέρνηση με εκπροσώπους από το φάσμα των πολιτικών κοινωνικών ομάδων, μια απόφαση που στήριζαν οι Αδελφοί Μουσουλμάνοι (εφεξής AM) που τότε ακόμα έβλεπαν το στρατό ως σύμμαχο τους (Ibid:27). Με το 77% των ψήφων να εγκρίνουν το δημοψήφισμα, άνοιξε ο δρόμος για τις βουλευτικές και προεδρικές εκλογές, δημιουργώντας ένα άνοιγμα για τη σύσταση διάφορων νέων -κοσμικών και Ισλαμιστικών- κομμάτων (Stein, 2012:24). Στους βασικούς παίκτες της σκακιέρας συμπεριλαμβάνονταν και οι AM -όντας αρωγός των εξεγέρσεων-, οι οποίοι δημιούργησαν το Κόμμα Ελευθερίας και Δικαιοσύνης (FJP) βασισμένο στο μοντέλο του Τουρκικού AKP. Εδώ πρέπει να σημειωθεί η σιωπηλή -και σύντομη- συνεργασία του στρατού με τους AM ακόμα και αν το ζήτημα της δημοκρατίας ήταν διαφορούμενο.

Οι βουλευτικές εκλογές ολοκληρώθηκαν τον Φεβρουάριο του 2012 και ήταν ιδιαίτερα σημαντικές καθώς καθόριζαν τη σύνθεση της Κάτω Βουλής στο κοινοβουλευτικό σύστημα των δύο νομοθετικών σωμάτων της Αιγύπτου. Τα αποτελέσματα των εκλογών -και ενώ το NDP του Mubarak είχε διαλυθεί- το FJP, αν και νεοσύστατο, είχε αποδείξει πως ασκεί επιρροή, εν μέσω της ανόδου του Ισλαμισμού, συγκεντρώνοντας το 43% των εδρών μέσω του συνασπισμού συντηρητικών σαλαφιστικών κομμάτων που διοικούνταν από το εξίσου νεοσύστατο Hibz al-Nur («Φως») που είχε συγκεντρώσει το 24% (Utvik, 2017:7). Ωστόσο, η κατανομή των ψήφων σήμαινε πως η συνέλευση θα αποτελούνταν από μεγάλο αριθμό (67%) Ισλαμιστών. Η εξέλιξη αυτή πυροδότησε τη μετωπική σύγκρουση Ισλαμιστών-κοσμικών, ειδικά όταν στις εκλογές για το Συμβούλιο της Shura τα 180 εκλεγμένα μέλη χρειάστηκε να διορίσουν μαζί με τα 498 μέλη της Κάτω Βουλής μια επιτροπή 100 μελών που θα εργάζονταν πάνω στο νέο σύνταγμα (Ibid:8). Έτσι, η κυριαρχία των Ισλαμιστικών κομμάτων έγινε περισσότερο αισθητή στην Κάτω Βουλή όπου το FJP εξασφάλισε 105 έδρες, με το Nur να κατέχει 45, αφήνοντας μόνο 30 θέσεις για μη Ισλαμιστικά κόμματα. Το FJP όμως είχε κυριαρχήσει και στις

προεδρικές εκλογές αφού στον δεύτερο γύρο προκρίθηκε ο Mohammed Morsi με το 51,6% των ψήφων, έναντι του 48,3% που συγκέντρωσε ο Ahman Shafiq που διετέλεσε ως ο τελευταίος πρωθυπουργός υπό τον Mubarak. Στις 30 Ιουνίου ο Morsi ορκίστηκε ως ο πρώτος αρχηγός κράτους της Αιγύπτου που εκλέχθηκε από ελεύθερες εκλογές.

Στην πορεία για το νέο σύνταγμα, δύο παράγοντες διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτού· η θέση της Σάρια στο κράτος και ο ρόλος του στρατού. Από τις σημαντικότερες διαμάχες μεταξύ Ισλαμιστών και κοσμικών αναφορικά με το σύνταγμα ήταν το ζήτημα της θέσεως της Σάρια στο πολιτικό σύστημα, στην εκτελεστική εξουσία, τα ατομικά δικαιώματα και τις ελευθερίες με έμφαση στο ζήτημα των γυναικών (King, 2020:109). Η διατήρηση της ρήτρας του Άρθρου 2, όπως αυτή υπήρχε από το Σύνταγμα του 1971, που καθόριζε πως το Ισλάμ δεν είναι απλά η θρησκεία του κράτους, αλλά «οι αρχές της Σάρια είναι η κύρια πηγή του νόμου» παρέμεινε στο σύνταγμα με την προσθήκη ενός κεφαλαίου, των Γενικών Διατάξεων, όπου σε ξεχωριστό Άρθρο (219) ορίζεται η έννοια των «αρχών της Σάρια» ως αποδεικτικό στοιχείο των θεμελιωδών κανόνων και των νομικών σχέσεων και πηγών που είναι αποδεκτά από το Σουνιτικό δόγμα (Σύνταγμα της Αιγύπτου, 2012). Παράλληλα, ο Morsi φοβούμενος ότι η κόντρα Ισλαμιστών-κοσμικών θα κλιμάκωνε την κατάσταση, φρόντισε με προεδρικό διάταγμα το Νοέμβριο του 2012 να συγκεντρώσει απεριόριστη εξουσία στα χέρια του προέδρου, διασφαλίζοντας ταυτόχρονα ότι η Συντακτική Συνέλευση και η Άνω Βουλή (Συμβούλιο της Shura) δεν θα μπορούσαν να απολυθούν από κανένα δικαστήριο ή άλλη οντότητα μέχρι η χώρα να αποκτήσει νέο σύνταγμα (King, 2020:110). Στην εξίσωση αυτή ήρθε να προστεθεί η σταδιακή απεμπλοκή του στρατού από την πολιτική υπό τον Morsi, σε ένα κράτος που εμπειρικά ήταν συνηθισμένο στην στρατιωτική κυριαρχία. Το γεγονός αυτό του στέρησε το πλεονέκτημα και η ως τώρα πρόοδος αποκτούσε σιγά-σιγά αρνητικό πρόσημο.

Η αστάθεια και η έκρυθμη κατάσταση θύμιζε τις ημέρες της 25^{ης} Ιανουαρίου. Σε μια μαζική διαμαρτυρία (Tamarod⁸), οι Αιγύπτιοι ξεχύθηκαν ξανά στους δρόμους

⁸ Για περισσότερες πληροφορίες για τις μαζικές κινητοποιήσεις του κινήματος Tamarod κατά του Morsi βλ. J. Elyachar, *Upending Infrastructure: Tamarod, Resistance, and Agency after the January 25 Revolution in Egypt*, Routledge, 05/10/2014, ανακτηθέν από: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02757206.2014.930460> (τελευταία πρόσβαση στις 18/12/2023)

ζητώντας την παραίτηση του Morsi. Ο στρατός, δράττοντας την ευκαιρία και λίγες μέρες αργότερα, στις 3 Ιουλίου 2013, ο Abdel Fattah el-Sisi πραγματοποίησε πραξικόπημα (Ibid:119). Ο el-Sisi αμέσως διέλυσε την Άνω Βουλή και ανέστειλε το Σύνταγμα. Με το Σύνταγμα του 2014, υπερψηφισμένο με το 98% των πολιτών να το στηρίζουν μέσω του δημοψηφίσματος της 14^{ης} Ιανουαρίου 2014 (Darwish, 2019:12), ο στρατός αποκτά ουσιαστικότερη δύναμη σε ό,τι αφορά την επιχειρησιακή αυτονομία, την εθνική ασφάλεια, και ζητήματα χρηματοδότησης και στρατιωτικής δικαιοσύνης. Ακόμη, το νέο σύνταγμα καταργούσε το άρθρο σχετικά με τις «αρχές της Σάρια», ενώ η Άνω Βουλή εξαλείφθηκε. Ο πρόεδρος πλέον, θα είχε τετραετή θητεία και θα ήταν εκείνος που διορίζει τα σημαντικά υπουργεία (άμυνας, εξωτερικών, εσωτερικών και δικαιοσύνης).

Ο el-Sisi τον Μάρτιο του 2014 παραιτήθηκε από το στρατό και ανακοίνωσε πως θα είναι υποψήφιος για την προεδρία. Οι προεδρικές εκλογές έτσι σχεδιάστηκαν να πραγματοποιηθούν στις 26-28 Μαΐου, όπου ο el-Sisi εκλέχθηκε σχεδόν παμψηφεί (97% των ψήφων), ενώ οι βουλευτικές θα πραγματοποιούνταν σε δύο φάσεις από τον Οκτώβριο έως τον Δεκέμβριο του 2015. Σε αντίθεση με τα προηγούμενα καθεστώτα του Sadat, Nasser και Mubarak, ο el-Sisi δεν βασίστηκε σε κανένα κόμμα παρά μόνο σε Ανεξάρτητους, κάτι που αποτυπώθηκε και εκλογικά, αφού η βουλή συντέθηκε από άτομα που αναζητούσαν την προσωπική οικονομική ωφέλεια, μειώνοντας έτσι το ενδιαφέρον για τον έλεγχο της προεδρίας. Στις βουλευτικές εκλογές του 2015, η καταστολή ήταν έκδηλη και η εικόνα θύμιζε την προ-2011 εποχή· τα -θρησκευτικά- κόμματα της αντιπολίτευσης αποκλείστηκαν, οι ΑΜ διαλύθηκαν μετά το πραξικόπημα του Ιουλίου 2013 και στο FJP απαγορεύτηκε η συμμετοχή στις εκλογές, ενώ τα περισσότερα κόμματα ήταν προσκείμενα προς το καθεστώς, δηλαδή φιλικά προς τον el-Sisi (Dunne, 2015:3).

Από την ανάληψη εξουσίας από το SCAF μετά την πτώση του Mubarak, ο στρατός διατήρησε την *de facto* θέση λήψης αποφάσεων για ζητήματα εθνικής ασφάλειας. Ο el-Sisi, μετά τις εκλογές του 2014, ισχυροποίησε τις εκτελεστικές εξουσίες που απορρέουν από το στρατό, επιβάλλοντας μεγαλύτερα επίπεδα καταστολής από τον Mubarak. Αν και το καθεστώς ήταν εξίσου καταπιεστικό, η καταπίεση χρησιμοποιήθηκε με σχετική φειδώ ως πολιτικό εργαλείο για τη σταθεροποίηση του καθεστώτος, ενώ τώρα η στροφή προς την καταπίεση ήταν μάλλον απόρροια της αλλαγής στη σύνθεση της κυρίαρχης ελίτ, δηλαδή η κυριαρχία

του στρατού επί της επιχειρηματικής ελίτ που υποστηριζόταν από το Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα (NDP) του Mubarak (Mandour, 22/06/2015). Έτσι, η ιδεολογική βάση του καθεστώτος el-Sisi άλλαξε από την οικονομική απελευθέρωση και πρόοδο προς την πολιτική σταθερότητα, τον περιορισμό της Μουσουλμανικής Αδελφότητας και την καταπολέμηση της τρομοκρατίας,

Με την πάροδο της θητείας του el-Sisi οι νομοθετικοί ελιγμοί αυξήθηκαν τόσο σε ποιότητα (μεγαλύτερη καταπίεση) όσο και σε εύρος (περισσότεροι τομείς), στρατιωτικοποιώντας το πολιτικό σύστημα της Αιγύπτου. Από την νομοθέτηση του διορισμού του δικαστικού σώματος από τον πρόεδρο (Reuters, 28/04/2017), έως την απαγόρευση της έρευνας των γεγονότων από το πραξικόπημα της 3^η Ιουλίου έως και τον Ιανουάριο 2016 λόγω της υπέρμετρης πολιτικής βίας (Mandour, 06/02/2018), μέχρι την εσκεμμένη αποδυνάμωση της αντιπολίτευσης διαμέσου της καταπίεσης αυτής και των ομάδων της κοινωνίας των πολιτών και την διεύρυνση της οικονομικής επίρρωσης του στρατού (Mandour, 22/01/2021), ο κυβερνητικός έλεγχος κατακερμάτισε κάθε προοπτική προόδου που επιχειρήθηκε το 2011. Έχοντας επανεκλεγεί το 2018, ο el-Sisi τον Απρίλιο του 2019 μέσω ενός συνταγματικού δημοψηφίσματος ενέκρινε ένα σύνολο συνταγματικών τροποποιήσεων παρατείνοντας τη θητεία του έως τις εκλογές του 2023 και διατηρώντας την και το 2030 αν επανεκλεγεί για μια τρίτη θητεία. Στις σχετικές τροπολογίες στο Άρθρο 200 προβλέπεται η επέκταση του ρόλου των Ενόπλων Δυνάμεων, με τη διαφύλαξη του συντάγματος και της δημοκρατίας, τη διατήρηση των θεμελίων του κράτους και του πολιτικού χαρακτήρα του (Cordesman, 2020:12).

Με την οικονομία της Αιγύπτου να βρίσκεται σε τροχιά ελεύθερης πτώσης (NYT, 23/01/2023) και την καταπίεση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε κάθε επίπεδο (Amnesty International 2022, HRW 2022), ακόμα και οι φιλοκυβερνητικές φωνές προειδοποιούν πως ελλοχεύει ο κίνδυνος για τρομακτικές συνέπειες και κοινωνική αναταραχή αν δεν βελτιωθούν οι συνθήκες (NYT, 05/10/2023).

Κεφάλαιο 3ο – Λιβύη

Η Λιβύη, σε αντίθεση με την Τυνησία και την Αίγυπτο, δεν απέκτησε ποτέ την εμπειρία ενός -έστω και περιορισμένου- Βεμπεριανού κράτους, καθώς στην Λιβύη

του Muammar Qaddafi η γραφειοκρατία ήταν εχθρός και ο στρατός, οι δυνάμεις ασφάλειας και η αστυνομία μονοπωλούσαν τη «νόμιμη» χρήση βίας και μέσω της βίαιης καταπίεσης προσέφεραν ασφάλεια στους πολίτες (King, 2020:157).

Η πρόσφατη εμπειρία της έξωσης των δικτατόρων της Τυνησίας και της Αιγύπτου ενέπνευσε την ίδια επιθυμία και στην Λιβύη. Στις 17 Φεβρουαρίου 2011 οι πολίτες της Κυρηναϊκής έδωσαν πνοή στην Λιβυκή Επανάσταση που σύντομα έφτασε στην πρωτεύουσα της Βεγγάζης, την πιο περιθωριοποιημένη και καταπιεσμένη πόλη της Λιβύης (Fasanotti, 2017:96). Η προοπτική των ειρηνικών διαμαρτυριών εν προκειμένω κατέληξαν σχεδόν από την αρχή στη σύγκρουση του στρατού με τους διαδηλωτές στον βαθμό που δέκα μέρες αργότερα τα ΗΕ καταδίκασε επίσημα τις καταπατήσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (UNSC Resolution 1970, Φεβρουάριος 2011), όμως ο στρατός αυτομόλησε και έτσι ο έλεγχος του Qaddafi στην Βεγγάζη αποβλήθηκε, με τους αντικαθεστωτικούς να αναγάγουν τον Υπουργό Εσωτερικών και Στρατηγό Abdul Fattah Younis ως αρχηγό τους (King, 2020:172). Στην προσπάθεια σύστασης ενός οργάνου που θα αναλάμβανε τη διαμόρφωση κυβέρνησης στη Λιβύη, η αντιπολίτευση ανέπτυξε την Εθνική Μεταβατική Επιτροπή (NTC) ως το πολιτικό πρόσωπο της επανάστασης, η οποία είχε μεγάλο απόθεμα όπλων και τη στήριξη των εναέριων Γαλλικών και Βρετανικών δυνάμεων (Fasanotti, 2017:96).

Η Λιβυκή Επανάσταση συνιστά μια σαφή περίπτωση όπου η διεθνής επέμβαση έσωσε -έστω για μια στιγμή- τη χώρα. Με το Ψήφισμα 1973 του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών εγκρίθηκε η συνεργασία των ΗΠΑ με την Ευρωπαϊκή Ένωση και κράτη της Μέσης Ανατολής ώστε να πολεμήσουν κατά του Qaddafi. Η εμπλοκή του NATO στις 19 Μαρτίου 2011 έδωσε το πλεονέκτημα στους επαναστάτες και επτά μήνες αργότερα η ένοπλη ομάδα (militia) της πόλης Misrata σκότωσε τον Qaddafi και τον γιο του Mutassim στο σπίτι τους στην πόλη Sirte, μία από τις τρεις πόλεις με τις μεγαλύτερες εξεγέρσεις (HRW, 16/10/2012). Η NTC μετά την επτάμηνη εμφύλια σύρραξη έως τον Οκτώβριο του 2011, παρουσίασε έναν οδικό χάρτη για την δημοκρατική μετάβαση της χώρας κάνοντας σχέδια για εκλογές. Οι πρώτες εκλογές της Λιβύης μετά το 1969 πραγματοποιήθηκαν στις 7 Ιουλίου 2012, με Πρόεδρο τον Mahmoud Jibril και Πρωθυπουργό τον Ali Zeidan, δημιουργώντας το Γενικό Εθνικό Κογκρέσο (GNC) που ανέλαβε την επίβλεψη της χώρας για 18 μήνες έως ότου να ολοκληρωθούν οι βουλευτικές εκλογές και το νέο σύνταγμα (Salyk-Virk, 2020:18). Η έλλειψη συμμετοχής στην πολιτική διαδικασία

έπιασε την Λιβύη εξ απήνης στις πρώτες εκλογές καθώς δεν υπήρχε η βάση για μια συμπαγή πολιτική κοινότητα, γεγονός που αποτυπώθηκε εκλογικά, αφού με εκλογικό νόμο 120 από τις 200 έδρες προοριζόνταν για τα πλειοψηφικά κόμματα ενώ οι υπόλοιπες 80 θα κατοχυρώνονταν από Ανεξάρτητους με διασυνδέσεις στα κόμματα, μετατρέποντας τα κόμματα από ιδεολογο-κεντρικά σε προσωποπαγή.

Η μετακανταφική Λιβύη χαρακτηρίστηκε από την άνοδο των Ισλαμιστικών πολιτικών δυνάμεων δημιουργώντας πόλωση με τους κοσμικούς, τη σύγκρουση μεταξύ τοπικών πολιτικών δρώντων και της κεντρικής αρχής, ενώ εφήρμοσε στις εσωτερικές υποθέσεις της το αποκαλούμενο «*din wa daulah*», δηλαδή την Ισλαμική οπτική όπως εφαρμόζεται σε όλους τους τομείς της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της χώρας (King, 2020:189, Andri, Putra & Maijar, 2023:138). Τα Ισλαμιστικά κόμματα έχοντας καταπιεστεί υπό τον Qaddafi τώρα είχαν όλο και μεγαλύτερες απαιτήσεις. Έτσι, και σε συνδυασμό με την ανικανότητα της κυβέρνησης οδήγησαν στην «Επιχείρηση Αξιοπρέπεια» (Operation Dignity) για την έξωση της Ισλαμιστικής κυβέρνησης της Τρίπολης που είχε σχέσεις με τρομοκρατικές ομάδες, με αρχηγό τον Khalifa Haftar υπό την αιγίδα του Λιβυκού Εθνικού Στρατού (LNA) που αποσκοπούσε στη δημιουργία υπηρεσιακής κυβέρνησης έως τις νέες εκλογές (Karlin, 2018), οδηγώντας στην έναρξη του δεύτερου εμφύλιου πολέμου (Anjum, 2022:3). Τα ΗΕ, ξανά σε ρόλο διαιτητή, μεσολάβησαν επιχειρώντας να επιλύσουν την κατάσταση, δημιουργώντας μια ειρηνευτική συμφωνία που θα όριζε την Κυβέρνηση Εθνικής Συμφωνίας (GNA) τον Δεκέμβριο του 2015 (UNSMIL, Libyan Political Agreement, 17/12/2015). Η νέα κυβέρνηση ενότητας, διεθνώς αναγνωρισμένη, αντικατέστησε τη Βουλή των Αντιπροσώπων (House of Representatives) σε συνεργασία με το Προεδρικό Συμβούλιο που αποτελούνταν από μέλη της HoR και διοικούταν από τον Fayez Al Sarajj, ο οποίος τον επόμενο μήνα κιόλας αναγνωρίστηκε ως ο εκτελεστικός παράγοντας του Συμβουλίου αλλά η ηγεσία του ήταν αδύναμη (Illardo, 2019:2). Η διάλυση ωστόσο του GNC TO 2016 ώθησε τον Haftar να αποσυρθεί από την συμφωνία το 2017, δημιουργώντας μια διάσπαση σε δύο μεγάλες επικράτειες: την Ανατολική Λιβύη με πρωτεύουσα την πόλη Tobruk υπό την αιγίδα της HoR και τις δυνάμεις του Haftar, δηλ. τον LNA (Ichwanda & Satria, 2018:44). Έκαστοι έχουν δικό τους κοινοβούλιο, στρατιωτικές ομάδες και συνδέσεις με την Κεντρική Τράπεζα (Salyk-Virk, 2020:19). Έκτοτε, η διεθνής διπλωματική κοινότητα μέσω επεμβάσεων έχει προσπαθήσει να προάγει την εκεχειρία και την δημιουργία δημοκρατικών

εκλογών, ενώ σε κάθε διεθνή Σύνοδο για τη Λιβύη από το 2018 εκφράζεται η επιθυμία για δίκαιες εκλογές (Ibid:19).

Με τον εμφύλιο να μαίνεται, τα ΗΕ σε ρόλο διαμεσολαβητή ξεκίνησαν ένα διάλογο τον Φεβρουάριο του 2020, γνωστός και ως η Μικτή Στρατιωτική Επιτροπή 5+5, αφού συμμετείχαν πέντε στρατιωτικοί από τη GNA και πέντε από την ομάδα του Haftar (International Crisis Group, 2020). Στις 23 Οκτωβρίου του 2020 υπεγράφη η συμφωνία εκεχειρίας, αφού ήδη από τον Αύγουστο η GNA κήρυξε μονομερή εκεχειρία και ο Haftar τερμάτισε ένα πετρελαϊκό αποκλεισμό (Center on Foreign Affairs, 19/09/2023), ενώ η πολιτική συμφωνία που παρήγαγε την πρώτη κυβέρνηση ενότητας εδώ και επτά χρόνια ήρθε στις 5 Φεβρουαρίου 2021 εγκαινιάζοντας το Φόρουμ για τον Λιβυκό Πολιτικό Διάλογο (LPDF) (Williams, 2022:3). Ο LPDF διόρισε μια προσωρινή κυβέρνηση, την Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας (GNU) τον Μάρτιο του 2021 ώστε να ενοποιηθεί το δυαδικό σύστημα της GNA και της HoR στην προετοιμασία για εκλογές, ορίζοντας τον Abdulhamid al-Dbeibah ως Πρωθυπουργός και τον Mohamed al-Menfi ως Πρόεδρο, κάτι που υποστηρίχθηκε με ομοφωνία από το HoR, ενώ η GNA του Sarajj και το ανατολικό κοινοβούλιο παραχώρησαν την εξουσία στο νέο GNU (Center on Foreign Affairs, 19/09/2023). Δυστυχώς η προοπτική των εκλογών χάθηκε ξανά, όταν ο Dbeibah αρνήθηκε να είναι υποψήφιος στις εκλογές με την HoR να καταθέτει πρόταση δυσπιστίας κατά της GNU (Al Jazeera, 21/09/2021), ζητώντας λίγο αργότερα τη διάλυσή του (LibyaHerald, 18/01/2022). Τελικά, τον Μάρτιο του 2022 η HoR ενέκρινε νέο υπουργικό συμβούλιο με τον Fathi Bashaga ως Πρωθυπουργό, ο οποίος όμως αντικαταστάθηκε από τον Osama Hadam, δημιουργώντας ξανά δύο αντίπαλες κυβερνήσεις. Καθώς η διπλωματία των ΗΕ απέτυχε και οι εντάσεις στο εσωτερικό παρέμειναν υψηλές, η HoR ενέκρινε μια συνταγματική τροποποίηση τον Μάρτιο του 2023 (Al Jazeera, 02/03/2023) που θα μπορούσε να αποτελέσει έδαφος για εκλογές προτείνοντας τον διορισμό μιας εθνικής εκτελεστικής επιτροπής (The Libya Observer, 16/02/2023).

Κεφάλαιο 4ο – Υεμένη

Ο πολιτικός μετασχηματισμός της Υεμένης ξεκίνησε επίδοξα και κατέληξε σε έναν καταστροφικό εμφύλιο πόλεμο. Το κύμα της Αραβικής Άνοιξης ώθησε τους

Υεμένιους να ξεσηκωθούν κατά της επί δεκαετιών δικτατορίας του Προέδρου Ali Abdullah Saleh στις 27 Ιανουαρίου 2011 στην πρωτεύουσα Sanaa. Η Υεμένη όμως αντιμετώπισε τις μεγαλύτερες προκλήσεις μεταξύ των αυταρχικών χωρών του Αραβικού κόσμου για τη δημοκρατική παγίωση για ένα σύνολο προβλημάτων (King, 2020:212). Πρώτον, υπάρχει το ζήτημα του έθνους-κράτους (nation-state) που εκτροχίασε την πορεία της δυνητικής δημοκρατικής μετάβασης, καθώς η Υεμένη ήταν ένα νεοσύστατο κράτος (Δημοκρατία της Υεμένης (ROY)), που ιδρύθηκε το 1990 με την ενοποίηση της Βόρειας (Yemen Arab Republic (YAR)) και της Νότιας (People's Democratic Republic of Yemen (PDRY)) Υεμένης, που είχαν αρκετές θρησκευτικές και πολιτισμικές διαφορές μεταξύ τους. Δεύτερον, ο στρατός κυριαρχούσε στην πολιτική ζωή της Υεμένης πριν την Αραβική Άνοιξη δυσκολεύοντας την απομάκρυνσή του από το καθεστώς, και τρίτον, στην Υεμένη, την πιο φτωχή χώρα του Αραβικού κόσμου, ήταν δύσκολο να ανθίσουν οι κοινωνικό-οικονομικές συμφωνίες (Ibid:212).

Το σημείο καμπής στην πτώση του αυταρχικού καθεστώτος ήταν η 18^η Μαρτίου 2011, όπου το καθεστώς με την βίαιη καταστολή των διαδηλωτών οδήγησε στο θρυμματισμό της βάσης των παραδοσιακών υποστηρικτών του Saleh. Όπως στην περίπτωση της Λιβύης έτσι κι εδώ, η πορεία προς την δυνητική μετάβαση ενείχε την καθοδήγηση ξένων δυνάμεων και συγκεκριμένα -τουλάχιστον αρχικά- της Επιτροπής των Χωρών του Κόλπου (GCC). Στις 23 Νοεμβρίου 2013, ο Saleh υπογράφει συμφωνία με το GCC, στην οποία ορίζεται πως πρέπει να προκύψει άμεσα σχηματισμός κυβέρνησης ενότητας με 50% εκπροσώπηση από αμφότερες πλευρές, δημιουργώντας παράλληλα τη Διάσκεψη Εθνικού Διαλόγου (NDC) για την αντιμετώπιση των πολιτικών προβλημάτων (Schmitz 2014:2, Transfeld 2014:1), ενώ ένα μήνα μετά την ισχύ της συμφωνίας ο Saleh θα έπρεπε να παραιτηθεί με το κοινοβούλιο να διορίζει τον Αντι-Πρόεδρο ως νόμιμο Πρόεδρο, δηλ. τον Abd-Rabbu Mansour Hadi (Agreement/GCC Initiative, 23/11/2011). Με τη σειρά του ο πρόεδρος, δηλ. ο Hadi, έπρεπε να προκηρύξει εκλογές εντός δύο μηνών. Ο Hadi ορκίστηκε στις 27 Φεβρουαρίου 2012, με διετή θητεία έως το 2014, όμως η πολιτική σκηνή πλέον ήταν χωρισμένη σε ένα τριπολικό ελιτιστικό σύστημα που αποτελούνταν από τη συμμαχία του υπηρεσιακού Προέδρου Hadi, εκείνη της οικογένειας Ahmar και του Στρατηγού Ali Mohsin και εκείνη της οικογένειας του Saleh (Transfeld, 2014:1), έχοντας μεταξύ άλλων να αντιμετωπίσει στα νότια και ανατολικά την απειλή της Al-

Qaeda στην Αραβική Χερσόνησο (AQAP) με το παρακλάδι της την Ansar al-Sharia (Mitzcavitch, 2014:36), και βόρεια την μακροχρόνια εξέγερση των Χούθι.

Η δεύτερη φάση της συμφωνίας του GCC προέβλεπε μια σειρά από συνομιλίες από τον Μάρτιο του 2013 έως τον Ιανουάριο του 2014 με σκοπό την σύνταξη ενός προσχέδιου συντάγματος που αργότερα θα ψηφιζόταν σε δημοψήφισμα κι από το οποίο θα απέρρεαν οι προεδρικές και βουλευτικές εκλογές (Salmutter, 2017:9). Τα Έγγραφο της NDC παρέτεινε κατά ένα χρόνο την προεδρία του Hadid ώστε να εποπτεύσει της πολιτικής διαδικασίας όπου η Υεμένη θα γινόταν μια ομοσπονδία με έξι περιοχές, ενώ η Sanaa θα κατείχε ειδικό καθεστώς στο σύνταγμα (BBC 10/02/2014). Η πτώση των τιμών του πετρελαίου το 2013-2014 και η συνεχόμενη δυσαρέσκεια για το ότι δεν προέκυψε κάποια πρακτική αλλαγή θετικού πρόσημου ειδικά στον τομέα της ασφάλειας αλλά και σε οικονομικό επίπεδο, επιδείνωσε την κατάσταση. Το φθινόπωρο του 2014 οι Χούθι, έχοντας συμπράξει με τον Saleh (Center on Foreign Relations, 01/05/2023) κατέλαβαν πρώτα τη Sanaa και μετά την πόλη Aden, και στις αρχές του 2015 διέλυσαν το κοινοβούλιο υποχρεώνοντας τον Hadi να παραιτηθεί (ο οποίος έφυγε για την Σαουδική Αραβία) τοποθετώντας μια επαναστατική επιτροπή να αντικαταστήσει την κυβέρνηση (Orkaby, 2017:96).

Η ROY από τις 22 Μαρτίου 2015 βρίσκεται σε πόλεμο με το κίνημα των Χούθι Ansar Allah, ενώ στο επίκεντρο των επιθέσεων είναι το νότιο προτεκτοράτο και η πόλη Marib (GSR Report, 12/03/2021). Μια συμμαχία χωρών⁹ με αρχηγό τη Σαουδική Αραβία ξεκίνησε τις εναέριες επιθέσεις κατά των Χούθι (The Guardian, 26/03/2015) εισάγοντας την χώρα σε ένα πόλεμο δι' αντιπροσώπων (proxy war¹⁰), επικαλούμενη πως η παρέμβαση ήταν απάντηση στην έκταση της Ιρανικής επιρροής (Orkaby, 2017:97). Το Δεκέμβρη του 2017, οι Χούθι σκότωσαν τον Saleh επειδή

⁹ Η συμμαχία αποτελούνταν από τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, την Αίγυπτο, το Κατάρ, το Μαρόκο, την Ιορδανία, το Μπαχρέιν, το Σουδάν και το Κουβέιτ, και ονομάστηκε “Operation Decisive Storm” για την στήριξη του ανατρεπόμενου προέδρου, με την συνδρομή της Σομαλίας, του Ηνωμένου Βασιλείου και των ΗΠΑ (Abdulkader, 2023:43). Η επιχείρηση ολοκληρώθηκε τον Απρίλιο του 2015 αλλά ο εμφύλιος της Υεμένης συνεχίστηκε.

¹⁰ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. A. Baron & R. Al-Hamdani, “The “Proxy War” Prism on Yemen”, Center on the Future of War, December 2019, ανακτηθέν από: https://d1y8sb8igg2f8e.cloudfront.net/documents/The_Proxy_War_Prism_on_Yemen_KjH1dNB.pdf και M. El Ghamari, “Jemen-The Proxy War”, *Securitologia*, Vol. 22, No. 2, pp. 43-56, December 2015, ανακτηθέν από: https://www.researchgate.net/publication/305192244_Jemen_-_the_Proxy_War/citations (τελευταία πρόσβαση 18/12/2023)

επιδίωξε να συμφιλιωθεί με την Σαουδική Αραβία (The Guardian, 04/12/2017). Η καταστροφή από τον πόλεμο, οι τρομερές απώλειες και το γεγονός ότι οι περισσότεροι άνθρωποι πλέον στερούνταν τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα όπως καθαρό νερό και φαγητό, οδήγησε στην παρέμβαση των ΗΕ με την Συμφωνία της Στοκχόλμης το 2018 για εκεχειρία (UNSC Resolution 2451, 2018). Η εκεχειρία ωστόσο δεν εφαρμόστηκε σε όλες τις περιοχές και η σύγκρουση εκτροχιάστηκε ξανά το 2021, όταν οι Χούθι επιτέθηκαν στην πόλη του Marib, το τελευταίο προπύργιο της διεθνώς αναγνωρισμένης κυβέρνησης της Υεμένης (Center on Foreign Affairs, 17/10/2023). Λίγο αργότερα, τον Απρίλιο του 2022 ο Hadi παραιτήθηκε μετά από 10 χρόνια εξουσίας, ενώ έξι μήνες μετά, η δίμηνη εκεχειρία που επιτεύχθηκε χάρη στα ΗΕ (UN News, 01/04/2022) ανανεώθηκε μόνο δύο φορές, και τον Οκτώβρη κατέρρευσε παρά τις ελπίδες κάποιων (Reuters, 04/10/2022). Ο Hadi μετέφερε τις εξουσίες του στο οκταμελές Προεδρικό Συμβούλιο Ηγεσίας με αρχηγό τον σύμβουλο του Hadi, Rashad al-Alimi, παραχωρώντας του κυριαρχία επί του στρατού και επιτρέποντάς του να διορίσει κυβερνήτες σε θέσεις-κλειδιά (Ardemagni, 09/06/2022). Το Συμβούλιο ωστόσο είναι ασθενές και δεν είναι σε θέση να διαπραγματευτεί με τους Χούθι. Παρά την εύθραυστη στρατιωτική κατάσταση που επικρατεί, το γεγονός ότι η Σαουδική Αραβία και το Ιράν ήρθαν σε συμφωνία με τη μεσολάβηση της Κίνας και η έναρξη συζητήσεων του Ριάντ με τους Χούθι, με τη μεσολάβηση του Ομάν (Al Jazeera, 09/04/2023), δίνουν ελπίδες για μια πορεία προς μόνιμη εκεχειρία, στα βήματα της πρότασης της Σαουδικής Αραβίας προς τα βασικά στελέχη της κυβέρνησης της Υεμένης για οκτάμηνη κατάπαυση πυρός με τους Χούθι (The Guardian, 10/04/2023). Η κρίση στην Υεμένη πάντως ήταν και επίσημα η χειρότερη ανθρωπιστική κρίση (UNHCR, 24/03/2023).

ΜΕΡΟΣ Γ΄

Διεθνείς και Διεθνικοί Παράγοντες

Κεφάλαιο 1ο – Διεθνείς παράγοντες

Η Αραβική Άνοιξη έπιασε εξ απήνης τον Δυτικό κόσμο. Με το ξέσπασμα των επαναστάσεων σε κάθε χώρα, οι διεθνείς και διεθνικοί παράγοντες ακολούθησαν διαφορετική κατεύθυνση. Στην περίπτωση της Τυνησίας δεν αναμείχθηκαν καθόλου, στις Αιγύπτου ενεπλάκησαν με έμμεσο και βοηθητικό τρόπο, στις Λιβύης με παρεμβατικό (Κουσκουβέλης, 2012:26) και στις Υεμένης με προσεκτικό αλλά υποστηρικτικό τρόπο.

1.1 – Ο ρόλος των ΗΠΑ

Η προώθηση της δημοκρατίας είναι μακροχρόνιος σκοπός της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ (Yerkes et al., 2022:326). Ιδιαίτερα μετά την 11^η Σεπτεμβρίου και το κυνήγι του «αόρατου εχθρού», η εμπλοκή των ΗΠΑ στα πράγματα της MENA αυξήθηκε. Οι ΗΠΑ έως την τελευταία στιγμή υποστήριζαν τα αυταρχικά καθεστώτα του Ben Ali, του Mubarak και του Saleh, ενώ στην περίπτωση του Qaddafi οι εξεγέρσεις ήταν μια μοναδική ευκαιρία να απαλλαχθούν από τον ίδιο (Selim, 2013:263). Έτσι, προκύπτει πως αν οι ΗΠΑ ήθελαν να ανατρέψουν τα αυταρχικά καθεστώτα, δεν θα τα υποστήριζαν δημόσια, καθώς χάρη σε αυτά οι ΗΠΑ διατηρούσαν τα συμφέροντά τους στην περιοχή, με την Αίγυπτο ειδικά να θεωρείται «στρατηγικός θησαυρός» για το Ισραήλ και κατά συνέπεια για τις ΗΠΑ (Ibid:259). Η «πόλη στο λόφο» (city upon a hill) βλέποντας τα συμφέροντά της να απειλούνται από την Αραβική Άνοιξη, έδρασε γρήγορα περιορίζοντας τις εξεγέρσεις μέσω διαφορετικών στρατηγικών, στηρίζοντας ωστόσο τους διαδηλωτές, αφού με το ξέσπασμα των διαδηλώσεων ήταν εμφανές πως τα καθεστώτα θα έπεφταν κατόπιν λαϊκής απαίτησης.

Η κυβέρνηση Barack Obama (2009-2017) μαχόταν για να ισορροπήσει τα συμφέροντα των ΗΠΑ στην περιοχή με τις αξίες του ίδιου, συνδυάζοντας την από κάτω προς τα πάνω στήριξη με την από πάνω προς τα κάτω πίεση (Yerkes et al., 2022:333). Η πρώτη δημόσια απάντηση του Obama στην Αραβική Άνοιξη ήταν στις

19 Μαΐου 2011 όπου μίλησε για την «ιστορική ευκαιρία» της Αμερικής να στηρίζει την αξιοπρέπεια του Bouazizi και όχι την «ωμή δύναμη του δικτάτορα» (The White House, Office of the Press Secretary, 19/05/2011). Ωστόσο, και ο ίδιος γνώριζε πως ο δρόμος που θα ακολουθούσε θα είναι δύσβατος, κι αυτό γιατί η συνθήκη ήταν διαφορετική στην Τυνησία -μια χώρα χαμηλά στις προτεραιότητες των ΗΠΑ- όπου ο δικτάτορας έφυγε αμέσως και αναίμακτα, και διαφορετική στην Αίγυπτο, την Λιβύη και την Υεμένη όπου οι δικτάτορες δεν είχαν πρόθεση να αποχωρήσουν ειρηνικά και τα συμφέροντα των ΗΠΑ είχαν μεγαλύτερη βαρύτητα. Η πολιτική του Obama όμως ήταν αντιδραστική και ασυνεπής, με εμφανή αναντιστοιχία μεταξύ ρητορικής και πρακτικής (Boduszynski, 2019:4). Ο λόγος εδώ απορρέει από το γεγονός ότι ο ίδιος θεωρούσε πως η Μέση Ανατολή δεν μπορεί να «διορθωθεί» ούτε υπό την επίβλεψή του, ούτε και στην επόμενη γενιά (Goldberg, 2016). Και σε πρακτικό επίπεδο ήταν εξίσου δύσκολο να στηρίξει οικονομικά την Αραβική Άνοιξη καθώς δεν υπήρχε μια πηγή εντός του State Department που να μπορεί να τη χρηματοδοτήσει άμεσα (Yerkes, 2022:337).

Στην περίπτωση της Τυνησίας, δεν υπήρξε εξωτερική επέμβαση και θα μπορούσαμε να πούμε πως η στάση των ΗΠΑ ήταν παθητική, αφού δεν είχαν στρατηγικά συμφέροντα εκεί και θεωρούσαν πως η Τυνησία βρίσκεται στη σφαίρα επιρροής της Γαλλίας, οπότε δεν έκαναν ιδιαίτερη προσπάθεια να επηρεάσουν την μετά τον Ben Ali πορεία (Selim, 2013:261). Η επίσημη θέση των ΗΠΑ πάντως ήταν υπέρ του δημοκρατικού κινήματος της Τυνησίας εκφράζοντας παράλληλα ανησυχίες για την διαδικασία μετάβασης της χώρας (Pinto, 2012).

Στην Αίγυπτο, οι ΗΠΑ αρχικά προσπάθησαν να ασφαλειοποιήσουν το καθεστώς Mubarak αλλά όταν έγινε σαφές πως οι διαδηλώσεις κέρδιζαν έδαφος, άλλαξαν γραμμή πλευσης και προσπάθησαν να επηρεάσουν την πορεία των γεγονότων. Έτσι, στήριξαν το SCAF ώστε να διασφαλίσουν πως η Αίγυπτος θα παρέμενε συμβατή με τα αμερικανικά συμφέροντα στην περιοχή, κάτι που αποτυπώθηκε σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής και διμερών σχέσεων (π.χ. διατήρηση της Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ Ισραήλ και Αιγύπτου του 1979). Οι πιθανότητες αντι-Δυτικών κυβερνήσεων ώθησαν τις ΗΠΑ να ξεκινήσουν συνομιλίες με τους ΑΜ ως δυνητικό σύμμαχο και τελικά να στηρίξουν τη δημοκρατική προοπτική και τον Morsi στις προεδρικές εκλογές του 2012 (Selim, 2013:262). Η ανατροπή του Morsi τον Ιούλιο του 2013 και η πιθανότητα απομάκρυνσης της Αιγύπτου από τις ΗΠΑ, τις

οδήγησαν στην επιφυλακτική αποδοχή του πραξικοπήματος και έκτοτε ο Obama απομακρύνθηκε από τον el-Sisi και από την Αίγυπτο γενικότερα, διατηρώντας την αποστολή οικονομικής βοήθειας όπως παραδοσιακά συμβαίνει από το 1987, με την Αίγυπτο να είναι ο δεύτερος μεγαλύτερος αποδέκτης Εξωτερικής Στρατιωτικής Χρηματοδότησης (FMF) μετά το Ισραήλ (POMED, 30/07/2020). Επί προεδρίας Donald Trump η ατζέντα της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ («America First») ήταν καθαρά προσηλωμένη στα συμφέροντα τους, αδιαφορώντας για την προώθηση των δημοκρατικών αρχών. Έτσι, ο «εξοστρακισμός» του el-Sisi παρήλθε, καθώς για τον Trump ήταν ο «αγαπημένος του δικτάτορας» και ήταν από τους πρώτους ξένους ομολόγους που υποδέχτηκε στο Προεδρικό Γραφείο του τον Απρίλιο του 2017, θεωρώντας πως κάνει «φοβερή δουλειά» (NYT, 03/04/2017). Ο Trump μάλιστα στήριξε τον el-Sisi όταν προέβη στην συνταγματική αναθεώρηση παρατείνοντας την προεδρία του έως το 2030, ενώ στην παραμονή της επίσκεψης του το 2019 στον Λευκό Οίκο, ο el-Sisi αποσύρθηκε από την Στρατηγική Συμμαχία Μέσης Ανατολής - εγχείρημα για ένα «Αραβικό NATO»- λόγω του άμεσου ανταγωνισμού με το Ιράν. Η προσέγγιση του Joe Biden όμως ήταν αποφασιστική και δεν θα επέτρεπε άλλες «λευκές επιταγές» στον el-Sisi (Biden στο X, 12/07/2020). Με γνώμονα την επιστροφή στην πίεση του Αιγύπτιου Προέδρου, οι ΗΠΑ κατακρίνουν την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (CRS Report, 02/05/2023) και επιχειρούν να θέσουν ως πρωταρχικό στόχο την προώθηση της δημοκρατίας, επιστρέφοντας στη ρητορική των Obama και Bush, αν και είναι αβέβαιο το αν θα διακινδυνεύσουν να χρησιμοποιήσουν βοήθεια από τον τομέα ασφάλειας, που αποτελεί τον παράγοντα ισχύος τους, για την επίτευξη του σκοπού.

Στη Λιβύη οι ΗΠΑ προσπάθησαν να αρπάξουν την ευκαιρία που χάθηκε στην περίπτωση της Αιγύπτου και να εμπλακούν αποφασιστικά στην προστασία των διαδηλωτών που ήταν στόχος του Qaddafi. Οι ΗΠΑ ενεπλάκησαν σε δύο επίπεδα στη λιβυκή κρίση· αφενός προσπάθησαν να επηρεάσουν το NTC όταν αυτοανακηρύχθηκε ως νόμιμο σώμα εκπροσώπησης του λιβυκού λαού ζητώντας την βοήθεια της Δύσης κατά του Qaddafi, με τις ΗΠΑ να αναγνωρίζουν το NTC ως τη νόμιμη κυβέρνηση, αφού ήδη κάποιοι αρχηγοί του NTC είχαν σχέσεις με τις ΗΠΑ¹¹, και αφετέρου οι

¹¹ Ο Khalifa Haftar π.χ. ήταν για χρόνια συνεργάτης της CIA και διορίστηκε διοικητής των δυνάμεων πεζικού στις Λιβυκές αντιστασιακές δυνάμεις και ο Mahmoud Jibril που διετέλεσε ως προσωρινός πρωθυπουργός του NTC και πρώην επικεφαλής στο Εθνικό Συμβούλιο Σχεδιασμού και του Συμβουλίου Εθνικής Οικονομικής Ανάπτυξης (Selim, 2013:264).

ΗΠΑ υποκίνησαν την στρατιωτική επέμβαση στη Λιβύη υπό το πρόσχημα της «ανθρωπιστικής επέμβασης» στα πλαίσια μιας διεθνοποιημένης κρίσης (Selim, 2013:264). Στις 17 Μαρτίου 2011 η κυβέρνηση Obama ενέκρινε την στρατιωτική επέμβαση στη Λιβύη μέσω του Ψηφίσματος του ΟΗΕ 1973, όπου το NATO αντί να προστατέψει τους πολίτες κηρύσσοντας εκεχειρία, ενεπλάκη με το μέρος των αντιστασιακών μετατρέποντας μονομερώς την αποστολή σε βίαιη αλλαγή καθεστώτος. Δυο μέρες αργότερα, σε συνεργασία με άλλα νατοϊκά κράτη, εδραιώθηκε μια ζώνη απαγόρευσης πτήσεων σε όλη τη χώρα. Ο θάνατος του Qaddafi επτά μήνες αργότερα ήταν μια θριαμβευτική νίκη για τις ΗΠΑ, όμως η στρατιωτική επέμβαση απεδείχθη επιζήμια για τα αμερικανικά συμφέροντα (Kuperman, 2015:67). Για τον Obama η λιβυκή επέμβαση απεδείχθη «το χειρότερο λάθος της προεδρίας του» καθώς δεν υπήρχε πρόβλεψη και οργάνωση για την μετακανταφική περίοδο (The Guardian, 12/04/2016). Την πτώση του Qaddafi έτσι, ακολούθησε ένας δριμύς ανταγωνισμός για τον έλεγχο της χώρας με εξωτερικές επεμβάσεις από τη Ρωσία, την Τουρκία, τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα (ΗΑΕ) και τη διαρκή εμπλοκή της Ευρώπης, ενώ όταν λίγο αργότερα ο Haftar ηγήθηκε του LNA, ο ρόλος των ΗΠΑ περιορίστηκε (Khoury et al., 2023:136). Από το 2014 και εφεξής η διπλωματία των ΗΠΑ είναι πενιχρή, καθώς από τον Obama έως τον Biden δεν υπάρχει μια αξιόπιστη στρατηγική εξωτερικής πολιτικής που να βασίζεται σε αρχές και να προλαμβάνει θέματα ασφάλειας (Ibid:137). Ωστόσο, ο Biden έχει κάνει προσπάθειες να αναβαθμίσει την διπλωματική παρουσία των ΗΠΑ στη Λιβύη, θέλοντας να αποσυρθούν οι ΗΠΑ από τους «αιώνιους πολέμους». Τον Οκτώβριο του 2020 ο Biden εφήρμοσε συμφωνία για εκεχειρία και εκλογές στη Λιβύη, ενώ η Αντιπρόεδρος Kamala Harris και ο Υπουργός Εξωτερικών Antony Blinken έχουν συμμετάσχει σε πολυμερείς συζητήσεις εκεί δίνοντας έμφαση στην επιστροφή στους δημοκρατικούς θεσμούς και την επίτευξη ενοποίησης της χώρας, εξακολουθώντας να παράσχουν οικονομική βοήθεια (Blanchard, 03/01/2022).

Στην Υεμένη, οι ΗΠΑ στάθηκαν στο πλευρό της Σαουδικής Αραβίας αρχικά προσπαθώντας να αναστείλουν τις διαδηλώσεις κατά του Saleh, ενός σημαντικού συμμάχου των ΗΠΑ στον πόλεμο κατά της τρομοκρατίας. Δύο μήνες μετά το ξέσπασμα των αιματηρών διαδηλώσεων ωστόσο, το Συμβούλιο των Χωρών του Κόλπου (GCC) έχοντας την στήριξη των ΗΠΑ και σε συνεργασία με τη Σαουδική Αραβία διαπραγματεύτηκε τον διαμοιρασμό της εξουσίας μεταξύ του Saleh και των

αντιστασιακών δυνάμεων όπως θα εκπροσωπούνταν από τα Joint Meeting Parties (JMP). Η πρωτοβουλία του GCC με τη στήριξη των ΗΠΑ αποσκοπούσε στην διατήρηση του συστήματος του στρατού και της ασφάλειας του Saleh, ένα σύστημα στενά συνδεδεμένο με τις ΗΠΑ για χρόνια (Selim, 2013:266). Κατά τη διετία 2011-2012 ο πολιτικός μετασχηματισμός φαινόταν πιθανός και η κυβέρνηση Obama βιάστηκε να θεωρήσει πως η Υεμένη θα ήταν μια επιτυχία της Αραβικής Άνοιξης λόγω της δυναμικής του NDC υπό την κυβέρνηση Hadi. Στηρίζοντας το καθεστώς Hadi, οι ΗΠΑ έστειλαν οικονομική και στρατιωτική βοήθεια ύψους 346 δισεκατομμύρια δολάρια το 2012 (από τα υψηλότερα ποσά οικονομικής βοήθειας που έλαβε η Υεμένη από τις ΗΠΑ), ενώ ο Hadi την ίδια χρονιά ανακοίνωσε πως θα προχωρήσει σε πόλεμο κατά της Al-Qaeda, κάνοντας την Υεμένη βασικό σύμμαχο των ΗΠΑ στον πόλεμο κατά της τρομοκρατίας (Ibid:267). Όταν όμως το 2014 το NDC ολοκλήρωσε τις εργασίες του, οι Χούθι προσπάθησαν να ανατρέψουν την όποια πρόοδο είχε σημειωθεί. Έτσι, όταν ξεκίνησε ο εμφύλιος πόλεμος στις αρχές του 2015, οι ΗΠΑ από φόβο για τον κοινωνικό αναβρασμό που θα ακολουθούσε, έκλεισαν την Πρεσβεία τους εκεί και μετέφεραν σε άλλη περιοχή το προσωπικό. Ωστόσο, από τον Μάρτιο του 2015 οι ΗΠΑ στηρίζουν τη Σαουδικής συμμαχίας στρατιωτική επιχείρηση στην Υεμένη η οποία εξετάζεται ενδελεχώς από το Κογκρέσο (Sharp, 12/03/2021). Η κυβέρνηση Biden προέβη σε πολλές αλλαγές αναφορικά με την Αμερικανική πολιτική έναντι της Υεμένης, αναβαθμίζοντας τον ειρηνευτικό της ρόλο και προτεραιοποιώντας τις προσπάθειες για επίλυση της ανθρωπιστικής λύσης (Ibid). Συγκεκριμένα, τον Φεβρουάριο του 2021 η κυβέρνηση Biden ανακοίνωσε πως οι προσπάθειες των ΗΠΑ να επιλύσουν την κρίση στην Υεμένη θα επιτυγχάνονταν μέσω αφενός του διορισμού ειδικής αποστολής εκεί, αφετέρου μέσω του τέλους της αμερικανικής στήριξης των επιθετικών επιχειρήσεων στον πόλεμο, και τρίτον μέσω της στήριξης της Σαουδικής Αραβίας στην άμυνα κατά των Χούθι (Ibid). Τον Απρίλιο του 2022, οι ΗΠΑ χαιρέτησαν τον σχηματισμό του Προεδρικού Συμβούλιο Ηγεσίας, χωρίς ωστόσο να αποτελούν καταλυτικό παράγοντα της επίτευξης εκεχειρίας (Sheline, 2023:6) ενώ συνεχίζουν να διατηρούν ένα μικρό αριθμό στρατιωτικού προσωπικού στην Υεμένη που αφορά όμως τις επιχειρήσεις κατά της AQAP και του Ισλαμικού Κράτους (CRS Report, 25/04/2022).

1.2– Ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η αντιμετώπιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) στο κύμα της Αραβικής Άνοιξης αρχικά ήταν διστακτική, όμως σταδιακά ξεδιπλώθηκε με σαφήνεια και συνέπεια (Mohiuddin, 2016:85). Χρησιμοποιώντας ένα σύνολο εργαλείων, συμπεριλαμβανομένης της ανθρωπιστικής βοήθειας, της αναθεώρησης της πολιτικής προγραμμάτων, των κυρώσεων, της διπλωματίας και της στρατιωτικής επέμβασης (Echague, 2012:2), η ΕΕ προσπάθησε να επηρεάσει τον πολιτικό μετασχηματισμό στην μετά την Αραβική Άνοιξη περίοδο. Συγκεκριμένα, η ΕΕ δεσμεύτηκε πρώτον, να χτίσει μια «βαθιά δημοκρατία» που εκτός των ελεύθερων εκλογών και του δημοκρατικού συντάγματος να αφορά και στο αυτόνομο δικαστικό σύστημα, τον ελεύθερο τύπο και μια δυναμική κοινωνία των πολιτών, δεύτερον, να διασφαλίσει την βιώσιμη οικονομία, και τρίτον, να δώσει έμφαση στα «τρία Μ», δηλαδή Money, Mobility and Markets (Χρήματα, Κινητικότητα και Αγορές) (EC, MEMO/11/918).

Η ΕΕ με την πτώση του Ben Ali αναθεώρησε τις τακτικές της έναντι της Τυνησίας, αυξάνοντας τη χρηματοδότηση για την «ανθρώπινη ασφάλεια», την δικαιοσύνη και τις εσωτερικές υποθέσεις που αφορούσαν σε θέματα ασφάλειας και σταθερότητας (Dandashly, 2017:69). Το 2011, το πρόγραμμα SPRING (Support for Partnership, Reform and Inclusive Growth) δημιουργήθηκε για να οργανώσει την εύρεση πόρων που θα στήριζαν τις χώρες στις δυνητικές τους μεταβάσεις, με την Τυνησία να λαμβάνει πρώτη 155 εκατομμύρια ευρώ (Ibid:69). Παράλληλα, η ΕΕ στήριξε τις εκλογές στην Τυνησία αναπτύσσοντας αποστολές παρατήρησης των διαδικασιών, ενώ με την αναθεώρηση της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Γειτνίασης (ENP) η ΕΕ επιβλέπει 68 προγράμματα που αφορούν στα δικαιώματα της γυναίκας, της ελευθερία του λόγου, την επίβλεψη των εκλογών, φροντίζοντας ταυτόχρονα την ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών μέσω του προγράμματος Support Civil Society. Κατά την περίοδο 2011-2016 η ΕΕ, παρέχοντας βοήθεια ύψους 2 δις. ευρώ (EC JOIN(2016) 47 final, 29/09/2016) έδωσε έμφαση σε τρεις τομείς υπό την αιγίδα του Οργάνου Ευρωπαϊκής Γειτνίασης (ENI)· στον κοινωνικό-οικονομικό μετασχηματισμό για συμπεριληπτική ανάπτυξη, τον ανταγωνισμό, την ενσωμάτωση, και την ενίσχυση των θεμελιωδών αρχών της δημοκρατίας.

Ωστόσο, η στήριξη για τη δημοκρατικοποίηση είχε και όρια, κάτι που φάνηκε από την στάση της ΕΕ το 2021, όταν ο Saied ανέστειλε το κοινοβούλιο, καθώς η ΕΕ

εξέφρασε την αποδοκιμασία της κίνησης του Saied όμως δεν υπήρχε ομοφωνία εντός της Ένωσης αποδεικνύοντας την έλλειψη δεσμευτικότητας της ΕΕ (Cherif, 16/12/2021). Τέσσερα στοιχεία ερμηνεύουν την αδυναμία της ΕΕ να προστατέψει την Τυνησία. Πρώτον, οι Βρυξέλλες προτεραιοποίησαν τον έλεγχο των μεταναστευτικών ροών εις βάρος της δημοκρατίας, δίνοντας την εντύπωση στους Τυνήσιους ότι η συζήτηση για εκδημοκρατισμό συγκαλύπτει την εφαρμογή πιο αυστηρών πολιτικών μετανάστευσης αποτελώντας μια Ευρωπαϊκή και όχι Τυνησιακή προτεραιότητα (Mzalouat, 20/03/2020). Δεύτερον, η ΕΕ δεν έχει ασφαλειοποιήσει την πρόοδο που σημείωσε διαχρονικά στην Τυνησία. Έτσι, όταν τρίτες χώρες έχουν εμπλακεί υπονομεύοντας την πορεία δημοκρατικοποίησης της Τυνησίας (π.χ. ο άξονας Σαουδική Αραβία-ΗΑΕ-Αίγυπτος στηρίζουν τον Saied και τις ανελεύθερες επιδιώξεις του), η ΕΕ δεν καταδίκασε τις πράξεις αυτών με αποτέλεσμα η χρόνια διεργασία της ΕΕ να ατροφεί. Τρίτον, η αποτυχία της DCFTA¹² και τέταρτον, η πενιχρή διπλωματική πολιτική της ΕΕ ειδικά κατά την διάρκεια του COVID-19, όπου η Τυνησία αντιμετωπίζοντας σοβαρά υγειονομικά προβλήματα που την έσπρωχναν στο χείλος της γενικής κατάρρευσης, έλαβε βοήθεια από Αραβικά κράτη, αποδεικνύοντας την βραδεία απάντηση των Βρυξελλών (Ibid). Στις 16 Ιουλίου 2023, η ΕΕ και η Τυνησία υπέγραψαν ένα Μνημόνιο Αμοιβαίας Κατανόησης βασισμένο σε πέντε πυλώνες (μακροοικονομική σταθερότητα, εμπόριο και επενδύσεις, πράσινη ενεργειακή μετάβαση, people-to-people contact¹³, με ιδιαίτερη έμφαση στην μετανάστευση και κινητικότητα) ώστε η ΕΕ να στηρίζει τον περιορισμένο εκδημοκρατισμό στην Τυνησία (EP, EU-Tunisia MoU, 16/07/2023).

Και στην περίπτωση της Αιγύπτου η ΕΕ στήριξε τους διαδηλωτές, όμως ο ρόλος της ήταν πιο περιορισμένος σε σχέση με την Τυνησία, καθώς οι ΗΠΑ διαδραμάτιζαν μεγαλύτερο ρόλο στην Αίγυπτο (Balfour, 2012:25). Ο πολιτικός μετασχηματισμός στην Αίγυπτο βρέθηκε επίσης υπό την αιγίδα των προγραμμάτων

¹² Το Deep and Comprehensive Free Trade Agreement (Βαθιά και Ολοκληρωμένη Συμφωνία Ελεύθερου Εμπορίου) είναι μια πρωτοβουλία που αποσκοπούσε στο να κάνει την συνεργασία Τυνησία-ΕΕ πιο στενή όμως χρειάστηκε να υπερκεράσει πολλά εμπόδια. Για περισσότερα βλ. Rudloff B. & Werenfels I., *EU-Tunisia DCFTA: Good Intension Not Enough*, SWP Comment, No. 49, November 2018, ανακτηθέν από:

https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2018C49_rff_wrf.pdf

και Rudloff B., *A stable countryside for a stable country? The effects of a DCFTA with the EU on Tunisian agriculture*, SWP Research Paper, No. 2, January 2020, ανακτηθέν από:

<https://www.econstor.eu/bitstream/10419/253218/1/2020RP02.pdf>

(τελευταία πρόσβαση στις 18/12/2023)

¹³ Οι επαφές που εδραιώνονται μεταξύ πολιτών σε διάφορα επίπεδα χωρίς επίσημη παρέμβαση ή καθοδήγηση.

SPRING και DCFTA, στην ευρύτερη ομπρέλα του Ευρωπαϊκής Πολιτικής Γειτνίασης (ENP), αλλά η χρηματοδότηση που έλαβε ήταν πιο περιορισμένη, ενώ στις εκλογές του 2011 και 2012 η ΕΕ παρείχε βοήθεια στηρίζοντας αρχικά το SCAF και ακολούθως τον Morsi με τους AM (Bremberg, 2016:431), αν και το SCAF ήταν ιδιαίτερα διστακτικό στο να επιτρέψει ξένους παρατηρητές στη διαδικασία των εκλογών. Με το στρατιωτικό πραξικόπημα του 2013 η ΕΕ εστίασε περισσότερο στον μετριασμό της φτώχειας, στον επαγγελματικό τομέα και στην ποιότητα ζωής, χαιρετίζοντας το Σύνταγμα και στηρίζοντας τις προεδρικές εκλογές του 2014 (Dandashly, 2018:74). Σταδιακά ωστόσο, η προτεραιότητα για δημοκρατία και ανθρώπινα δικαιώματα έχει φθίνει και αντικαταστάθηκε από την προοπτική της σταθερότητας με γνώμονα την συνεργασία σε οικονομικό επίπεδο (Wurm, 2018:5), σε επίπεδο καταπολέμησης της τρομοκρατίας και των μεταναστευτικών ροών.

Οι εξεγέρσεις στη Λιβύη επαινέθηκαν από την ΕΕ, με τον Πρόεδρο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Herman Rompruy, ο οποίος στήριζε την προοπτική της δημοκρατικής μετάβασης. Η αποτρόπαια βία που ακολούθησε ωστόσο, ώθησε την ΕΕ να διακόψει την συνεργασία και τις διαπραγματεύσεις του Πλαισίου Συμφωνίας ΕΕ-Λιβύης (EC, MEMO/11/918). Έχοντας καταδικάσει τα γεγονότα εκεί και έχοντας προχωρήσει σε επιβολή κυρώσεων, υπερκερνώντας μάλιστα κάποια αιτήματα των ΗΕ, η ΕΕ προέβη και στη σύσταση της στρατιωτικής επιχείρησης EUFOR Libya η οποία όμως δεν ενεργοποιήθηκε καθώς τα ΗΕ και κάποια κράτη-μέλη της ΕΕ (π.χ. Σουηδία) θεωρούσαν πως δεν είναι απαραίτητη η χρήση αυτής (Stavridis, 2014:5). Η ΕΕ φυσικά στήριξε το Ψήφισμα των ΗΕ 1970 και 1973 (2011) και μεγάλο μέρος της δράσης της αναπτύχθηκε υπό την αιγίδα της ευρύτερης δράσης της Αποστολής Στήριξης της Λιβύης των ΗΕ (UNSMIL) στην περιοχή. Στηρίζοντας το NTC (EUCO 104/11, 20/11/2011), η ΕΕ παρείχε οικονομική βοήθεια στη Λιβύη στα πλαίσια του προγράμματος SPRING, ενώ ήταν ο πιο σημαντικός παράγοντας στην οργάνωση των εκλογών του 2012 (Stavridis, 2014:10). Η ευρωπαϊκή διπλωματία με το ξέσπασμα του εμφυλίου του 2014 δεν κατάφερε να πείσει το GNA και το LNA του Haftar να λύσουν πολιτικά τις διαφορές τους και έκτοτε η επιρροή της στα γεγονότα έχει ατροφήσει. Το γεγονός ότι η εκχειρία του 2020 επιχειρήθηκε με τη διαμεσολάβηση της Ρωσίας και της Τουρκίας έκανε την ΕΕ να αναθεωρήσει τη σημασία της σύγκρουσης στη Λιβύη. Η «Διαδικασία του Βερολίνου» (German Federal Foreign Office, 22/09/2021) σήμαινε και επίσημα την επιστροφή της ΕΕ στα λιβυκά γεγονότα.

Σε αυτό το πλαίσιο, η ναυτική «Επιχείρηση Ειρήνη» λειτούργησε συμπληρωματικά προς επίρρωση του οπλικού εμπάργκο των ΗΕ στη Λιβύη στα πλαίσια του εμφυλίου.

Τα συμφέροντα της ΕΕ στην Υεμένη είναι περιορισμένα, καθώς δεν έχει αποικιοκρατικούς δεσμούς εκεί και ούτε έχει στείλει ποτέ όπλα. Η ΕΕ εξ αρχής το 2011 πίεσε την κατάσταση με μια σειρά δηλώσεων και κατόπιν πολλών διαπραγματεύσεων, χάρη στο ρόλο του GCC (με την στήριξη της ΕΕ, των ΗΠΑ και των ΗΕ) και τη διαμεσολάβηση της Ομάδας των Δέκα Πρέσβων¹⁴, ο Saleh αποχώρησε από την χώρα. Στην επαύριον της αποχώρησής του, η ΕΕ στήριξε το NDC σε πολλά επίπεδα, προσεγγίζοντας το κίνημα νεολαίας των Χούθι «Hirak» ως ουδέτερος παράγοντας, οργανώνοντας συζητήσεις στη Sanaa και βοηθώντας στην οργάνωση των μελών του NDC. Ωστόσο, από το 2014 και έκτοτε ο ρόλος της ΕΕ περιορίστηκε, ιδιαίτερα μετά το κλείσιμο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής εκεί όταν οι Χούθι κατέλαβαν τη Sanaa. Με την έναρξη της Σαουδαραβικής επέμβασης στην Υεμένη τον Μάρτιο του 2015, η ΕΕ αφοσιώθηκε στις διαπραγματεύσεις για τη λήξη της σύγκρουσης στηρίζοντας πως δεν μπορεί να υπάρξει στρατιωτική επίλυση του προβλήματος (CoEU, Press Release, 25/06/2018) και διατηρώντας την προσοχή της στη διαλλακτική προσέγγιση όλων των μερών. Το 2019 η ΕΕ χαιρέτισε τη Συμφωνία της Στοκχόλμης και ανακατεύθυνε την υποστήριξή της στις πολιτικές διαδικασίες των ΗΕ, συνεχίζοντας παράλληλα να παρέχει ανθρωπιστική βοήθεια στην Υεμένη. Η δράση της είναι συνυφασμένη με το έργο του Ειδικού Απεσταλμένου των ΗΕ και η επίσημη θέση της επικεντρώνεται στην αποκλιμάκωση της έντασης με γνώμονα την προώθηση της δημοκρατίας και της σταθερότητας.

1.3 – Ο παράγοντας «Τουρκία»

Η σταδιακή ύφεση της επιρροής των ΗΠΑ στη MENA δημιούργησε προσδοκίες σε αναδυόμενους περιφερειακούς παράγοντες όπως η Τουρκία. Η Τουρκική εξωτερική πολιτική (με την προσέγγιση «zero problems with neighbors¹⁵») υπό την ηγεσία του

¹⁴ Η Ομάδα των Δέκα Πρέσβων (G10) αποτελούνταν από τα 5 μόνιμα μέλη του Συμβουλίου Ασφαλείας των ΗΕ, από το GCC (εξαιρουμένου του Κατάρ) και την ΕΕ. Για περισσότερα βλ. Griek N. C., *A matter of balance: the European Union as a mediator in Yemen*, European Security, Routledge, 04/05/2015, ανακτηθέν από: <http://dx.doi.org/10.1080/09662839.2015.1027766> (τελευταία πρόσβαση στις 18/12/2023)

¹⁵ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Davutoglu A., *Turkey's Zero-Problems Foreign Policy*, Foreign Policy, 20/05/2010, ανακτηθέν από:

Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (AKP) από το 2002, μεταμορφώθηκε από μια συμβατικά διατλαντική πολιτική προς μια προληπτική ήπιας ισχύος και πραγματιστική, με γνώμονα το νέο-Οθωμανισμό (Lavdas & Chatzilymperi, 14/11/2023), που ποικίλλει ανάλογα τον εταίρο και το βαθμό επιρροής της σε αυτόν. Η προσέγγιση της Τουρκίας ήταν μάλλον επαμφοτερίζουσα στο ξέσπασμα των Αραβικών Εξεγέρσεων, όμως ήταν υπέρ των ειρηνικών μετασχηματισμών που δεν θα κλυδώνιζαν τις προσπάθειες της για επιρροή στην Αραβική κονίστρα.

Έναντι της Τυνησίας, όντας η σπίθα των εξεγέρσεων, η Τουρκία ήταν διστακτική και αποφάσισε να μην επέμβει αρχικά, καθώς θεωρούσε ότι οι εξεγέρσεις μπορούσαν να λυθούν εγχώρια (Khalifa, 2017:103). Η πτώση του Ben Ali χαιρετήθηκε από την Τουρκία, ενώ ο Ahmet Davutoglu ως Υπουργός Εξωτερικών της Τουρκίας, χαρακτήρισε τις εξεγέρσεις στην Τυνησία ως «θαύμα» (SETA Policy Debate, 11/01/2012), ενώ τον Σεπτέμβριο του 2011 η Τουρκία και η Τυνησία υπέγραψαν Συμφωνία Φιλίας και Συνεργασίας ιδρύοντας τη βάση των αμοιβαίων συναντήσεων υψηλού επιπέδου. Παράλληλα, για λόγους ιστορικής σύνδεσης των δύο χωρών *inter alia*, η Άγκυρα διατηρούσε στενή επαφή με το Μουσουλμανικό κόμμα Ennahda (Yasar & Aksoy, 2021:2, Quamar, 2018:372). Οι εκλογές του 2014 ωστόσο, αναδεικνύοντας το κοσμικό κόμμα Nidaa Tounes ώθησαν την Τουρκία να αναθεωρήσει την στρατηγική της έναντι της Τυνησίας, αναπτύσσοντας ένα δίκτυο κοινωνικών και πολιτικών παραγόντων συμπεριλαμβανομένων και κοσμικών δυνάμεων (Ibid:2). Αν η Τουρκία και η Τυνησία έχουν ένα κοινό, τότε αυτό είναι η αμφότερη υποτίμηση του κράτους δικαίου (Pierini, 21/07/2022). Όταν ο Saied ανέστειλε το κοινοβούλιο το 2021, η μόνη αντίδραση της Τουρκίας ήταν μια δήλωση σχετικά με την ανησυχία της και την ελπίδα της πως «η δημοκρατική νομιμότητα θα αποκατασταθεί γρήγορα στα πλαίσια των διατάξεων του συντάγματος» (MFA Turkey, No:262, 26/07/2021), ενώ όταν ένα χρόνο αργότερα ο Saied διέλυσε το κοινοβούλιο ο Τούρκος Πρόεδρος Recep Tayyip Erdogan αρκέστηκε στο να επικρίνει την κίνηση του Τυνησίου ομολόγου του (Reuters, 05/04/2022).

Η Επανάσταση της 25^{ης} Ιανουαρίου στην Αίγυπτο έδωσε την ευκαιρία στην Τουρκία να ενισχύσει τις σχέσεις της με το νέο καθεστώς και να κερδίσει την εμπιστοσύνη του λαού (Marks, 2017:104). Ειδικά στην Αίγυπτο, η στήριξη του AKP

προς τους ΑΜ ήταν έκδηλη και ο Erdogan συνέβαλε στην ενδυνάμωση της οικονομίας, των επενδύσεων και του εμπορίου, ενώ όταν ο Morsi έγινε Πρόεδρος, ο Davutoglu έσπευσε να κατοχυρώσει σχεδόν 2 δις. δολάρια ως βοήθεια στη νέα κυβέρνηση του Καΐρου. Το πραξικόπημα του el-Sisi το 2013 κατακερμάτισε τις σχέσεις Αιγύπτου και Τουρκίας. Σε επίσημη δήλωση του ο Davutoglu έδωσε ένα «ξεκάθαρο μήνυμα» πως «αρνείται η Αραβική Άνοιξη να μετατραπεί σε Αραβικό Χειμώνα» (MFA Turkey, Press Release, 04/07/2013). Ακολούθως, ο Erdogan έλκυσε τους υποστηρικτές του Morsi μετά την εκδίωξή του, και ο el-Sisi θεώρησε την Τουρκία εχθρό του, μην αναγνωρίζοντας την αναδυόμενη επιρροή της στην ευρύτερη περιοχή της MENA και ειδικά στη Λιβύη (Al-Fawwaz, 2021:361). Ως αποτέλεσμα, ο ρόλος της Τουρκίας στην ευρύτερη περιοχή άρχισε να υποβαθμίζεται. Η περίοδος από το 2013 έως το 2021 ήταν ταραχώδης για τις διμερείς σχέσεις των δύο κρατών, καθώς αμφότεροι αρχηγοί είχαν αντικρουόμενες απόψεις σε πολλά περιφερειακά ζητήματα - μεταξύ άλλων και των δύο εμφυλίων στη Λιβύη και τη Συρία-. Οι δύο Πρόεδροι βρέθηκαν μετά από 10 χρόνια στα τέλη του 2022 και ένα χρόνο αργότερα, στη Σύνοδο των G20 (πλέον G21) η Αίγυπτος έχοντας δεχτεί πρόσκληση από την Ινδία να την παρακολουθήσει, ανανέωσε τις διπλωματικές της σχέσεις με την Τουρκία (Reuters, 10/09/2023).

Η Λιβύη έχει ιδιαίτερο γεωστρατηγικό ενδιαφέρον για την Τουρκία και τα συμφέροντά της στην Ανατολική Μεσόγειο, συνεπώς η εμπλοκή της στη μετακανταφική εποχή είναι μείζονος σημασίας για την ίδια ώστε να μην πέσει η πρώτη στη σφαίρα επιρροής των ΗΑΕ και της Αιγύπτου (Polat, 2020:2). Τον Φεβρουάριο του 2011 η Τουρκία αναγνώρισε το NTC ως το μόνο όργανο εκπροσώπησης του Λιβυκού λαού (MFA Turkey, Bilateral Relations between Türkiye and Libya). Εξαιτίας της ιδιάζουσας περίπτωσης της Λιβύης, με έμφαση στην επενδυτική δυναμική της Τουρκίας εκεί και την σχέση Erdogan-Qaddafi, η τελευταία ήταν αρχικά διστακτική στο να αποκτήσει ενεργό ρόλο στη στρατιωτική επέμβαση του NATO (Onis, 2012:52). Η δημιουργία μάλιστα του Ισλαμικού Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανέγερσης (JCP) εμπνευσμένο από τους ΑΜ αναβάθμισε τη θέση της Λιβύης στην τουρκική ατζέντα, με την Τουρκία να αποτελεί πλέον καταφύγιο για πολλούς Λίβυους πολιτικούς Ισλαμιστές εξόριστους (Megerisi, 2019:14). Από το 2014 δεδομένης της κατάστασης στη Λιβύη αλλά και της εσωτερικής αναταραχής στην Τουρκία, η τελευταία έχει στηρίξει το GNA στρατιωτικά (Maalim, 2023:39),

χαιρετίζοντας τη Λιβυκή Πολιτική Συμφωνία της 17^{ης} Δεκεμβρίου 2015 (MFA Turkey, Bilateral Relations between Türkiye and Libya) και κάνοντας προσπάθειες να μεσολαβήσει στις ειρηνευτικές διαβουλεύσεις (Maalim, 2023:37). Το Νοέμβριο του 2019, η Τουρκία και το GNA υπέγραψαν δύο Μνημόνια Κατανόησης, το ένα σχετικά με τη στρατιωτική συνεργασία τους και ένα για τα υδάτινα όρια στην Ανατολική Μεσόγειο (Polat, 2021:3), με το δεύτερο να καταδικάζεται από την ΕΕ ως απόφαση άκυρη και παράνομη (EURACTIV, 24/11/2022). Έκτοτε, η Τουρκία προσπαθεί να αναδιαμορφώσει την πολιτική της έναντι της Λιβύης εμβαθύνοντας τις σχέσεις τους (Polat, 13/07/2023), δεδομένης της αναδυόμενης μεταβολής ισχύος και αστάθειας στη MENA.

Η στάση της Τουρκίας έναντι της Υεμένης παραμένει ασαφής (Khalifa, 2017:106). Αρχικά, η επίσημη θέση της Τουρκίας ήταν υπέρ της πολιτικής επίλυσης του προβλήματος σε μια νόμιμη βάση, υποστηρίζοντας τη νόμιμη Κυβέρνηση της Υεμένης, τις διαδικασίες του NDC και την ευρύτερη δράση των ΗΕ (MFA Turkey, Bilateral Relations between Türkiye and Yemen). Η Άγκυρα στήριξε την Υεμένη με την παροχή οικονομικής και ανθρωπιστικής βοήθειας, ενώ διατήρησε ένα παράθυρο διπλωματίας για την κρίση στην Υεμένη (Munassar, 2021:6). Ωστόσο, οι εσωτερικές προκλήσεις και ιδιαίτερα το ζήτημα της Συρίας δεν επέτρεπαν στην Τουρκία να έχει την επίλυση της Υεμενικής κρίσης σε υψηλή προτεραιότητα.

Κεφάλαιο 2ο – Διεθνικοί παράγοντες

2.1 – Η επιρροή των Αδελφών Μουσουλμάνων

Η Μουσουλμανική Αδελφότητα ιδρύθηκε από τον Hasan al-Banna στην Αίγυπτο το 1928 και αναδύθηκε ως κίνημα που ακολουθούσε ένα κοινωνικό μοντέλο, ενώ το δίκτυο που ανέπτυξε σταδιακά πήρε τη μορφή υπηρεσιακής δομής ανάλογης της Δημόσιας Διοίκησης, κάνοντας την σε κάποιες περιπτώσεις να φαίνεται ως απειλή για το καθεστώς (Weber, 2012:186). Το πολιτικό momentum των Αδελφών

Μουσουλμάνων (ΑΜ) αναδεικνύεται με την εκτόνωση της Αραβικής Άνοιξης, και διαχρονικά, ο ρόλος τους θεωρήθηκε ακτιβιστικός, με τη δράση τους να περιλαμβάνει τον σχηματισμό πολιτικών κομμάτων (Colombo, 2022:3).

Στην Τυνησία, το μετριοπαθές ισλαμιστικό κόμμα Ennahda επανήλθε στην πολιτική ζωή της χώρας με την πτώση του Ben Ali, όταν κέρδισε στις πρώτες ελεύθερες εκλογές το 2011 χωρίς να ακολουθήσει κάποια ιδιαίτερη προεκλογική εκστρατεία και χωρίς να έχει διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της Επανάστασης του Γιασεμιού, σχηματίζοντας την κυβέρνηση Τρόικας σε συνεργασία με δύο κοσμικά κόμματα. Ωστόσο, το Ennahda αν και αυτοχαρακτηριζόταν ως δημοκρατικό κόμμα, είναι ένα εισαγόμενο «προϊόν» των ΑΜ της Αιγύπτου, με ρίζες από το κίνημα Sahwa (-θρησκευτική- επαγρύπνηση) της Σαουδικής Αραβίας κατά την δεκαετία του 1960-1980 εμπνευσμένο από τους Ikhwan (ΑΜ), που αποσκοπούσε στην «επιστροφή στην Ανατολή» της Τυνησίας στα πλαίσια συντηρητικοποίησης του Αραβικού κόσμου και μακριά από τις Δυτικές επιρροές, υιοθετώντας προοδευτικές θέσεις για τα δικαιώματα των γυναικών (Marks, 2015:2). Ο συνασπισμός κυβέρνησης έτσι, ήταν μια μεγάλη δοκιμασία για το Ισλαμιστικό έργο στην μεταβατική περίοδο της Τυνησίας (Edward, 2016:123). Η μορφή διακυβέρνησης του Ennahda του Ghannouchi αποτυπώνει ένα κράμα αντιλήψεων που προσαρμόζουν το Ισλάμ στο σύγχρονο έθνος-κράτος της Τυνησίας διαμορφώνοντας μια «πολιτικά κοινωνική οντότητα» (Ennahdha Movement Programme, 2011:12). Η πρωτότυπη αυτή προσέγγιση που συνδύαζε τις αρχές του Bourguiba χωρίς η Σάρια να εγκολλώνεται στο σύνταγμα, δεν θα μπορούσε να είναι μια σαφής αντιγραφή των ΑΜ, αλλά έπρεπε να προσαρμοστεί στις συνθήκες της Τυνησίας (Edward, 2016:124). Ως απόρροια, η πολιτική του Ennahda αποδυνάμωσε την ευρύτερη ώθηση του Ισλαμισμού που είχε πρωτύτερα το κόμμα, ενώ το σύνολο των εγχώριων προβλημάτων που είχε να αντιμετωπίσει απέδειξαν πως δεν ήταν ικανό να οδηγήσει τη χώρα στη μεταβατική της φάση. Πολλοί επικριτές του κόμματος μάλιστα, θεώρησαν πως η εκλογική νίκη του κόμματος ενθάρρυνε τους ριζοσπαστικούς Ισλαμιστές, τα Σαλαφιστικά κόμματα και ομάδες, καθώς και τζιχαντιστικά στοιχεία με δεσμούς στο Maghreb (Ross et al., 2014:2). Τη δολοφονία δύο αρχηγών αντιπολίτευσης το 2013 σε συνδυασμό με την ευρύτερη δυσπραγία της Τρόικας να διοικήσει (Wolf, 2017:161), ακολούθησε η παραίτηση του Jebali, σηματοδοτώντας την αρχή του τέλους της επιρροής του Ennahda. Η σύγκρουση Ennahda-Σαλαφιστών που ακολούθησε με την παράλληλη

εκδίωξη του Morsi το Ιούλιο του 2013 που συνοδεύτηκε από την απαγόρευση των ΑΜ, έδωσε ιδιαίτερη ώθηση στο κόμμα Nidaa Tounes (Ibid:154), ως μια σύγχρονη εναλλακτική στο Ennahda (Wolf, 25/07/2014), το οποίο κέρδισε στις εκλογές του Οκτώβρη 2014.

Παρόλο που η επανάσταση στην Αίγυπτο δεν ήταν Ισλαμική, η πτώση του Mubarak ήταν μια ευκαιρία για τους ΑΜ να αναδυθούν εκμεταλλευόμενοι τις δημοκρατικές και συνταγματικές προοπτικές (Edward, 2016:41). Η αρχική προσέγγιση των ΑΜ στη μεταβατική διαδικασία ήταν υποστηρικτική, με τους ΑΜ να δηλώνουν πως θέλουν να «συμμετέχουν και όχι να κυριαρχούν» στις εκλογές. Έτσι, όταν κέρδισαν στις εκλογές του 2012 ήταν σε θέση να αποτελέσουν αρωγό τις Μουσουλμανικής Αδελφότητας διεθνώς (Ibid:43). Ωστόσο, κατά τη διάρκεια κυβέρνησης του Morsi, οι ΑΜ φάνηκαν ανίκανοι να επικοινωνήσουν ένα στρατηγικό μοτίβο που θα ήταν σε θέση να αναστηλώσει την οικονομία και να επιδιώκει παράλληλα την δημοκρατία και την ελευθερία. Μια σειρά από λάθος αποφάσεις σε οικονομικό επίπεδο, η αλαζονεία των ΑΜ σχετικά με το πόσο αρεστοί είναι στο λαό ή σε ποιο βαθμό είναι σε θέση να συνεργαστούν με κοσμικά και φιλελεύθερα ή Ισλαμιστικά κόμματα και η υποτίμηση του στρατού, που παραδοσιακά παρέμενε ισχυρός και ήταν και αυτός που πήρε το μέρος των διαδηλωτών στην πλατεία Tahrir, σήμαναν τη λήξη της κυβέρνησής τους στην Αίγυπτο. Ιδιαίτερα, το γεγονός ότι ο Morsi αντικατέστησε τον Tantawi με τον el-Sisi, ισχυροποιώντας τον εαυτό του έναντι του στρατού, μονοπωλώντας ταυτόχρονα τη ροπή της αναθεώρησης του συντάγματος με την αναβάθμιση της θέσης της Σάρια στο σύνταγμα, εξόργισε τόσο τον στρατό όσο και τους πολίτες, οδηγώντας στην έξωση του Morsi τον Ιούλιο του 2013. Κάθε επιδίωξη των ΑΜ διαλύθηκε και έκτοτε η επιρροή τους στην ευρύτερη περιοχή της MENA έχει μειωθεί αισθητά, ενώ όσον αφορά στην παρουσία τους στην Αίγυπτο, αμέσως μετά το 2013 στο νέο σύνταγμα οι ΑΜ θεωρούνται εγκληματική και τρομοκρατική οργάνωση (Obaid, 2017:2).

Και στη Λιβύη, οι ΑΜ βρίσκονταν σε καταστολή υπό τον Qaddafi, κι αυτό όχι λόγω ιδεολογίας αλλά λόγω συστήματος καθώς δεν υπήρχαν πολιτικά κόμματα της (Weber, 2012:202). Στον απόηχο της Αραβικής Άνοιξης, οι ΑΜ αναδύθηκαν ως το μεγαλύτερο Ισλαμιστικό κόμμα, σχηματίζοντας το JPC (Glenn, 08/08/2017). Στην προσπάθεια να σχηματίσει ο Zeidan κυβέρνηση μετά τις εκλογές του 2014, το NFA ανέτρεξε στο JCP, το οποίο δεν πέτυχε στις εκλογές στο βαθμό που περίμενε, ώστε να

δημιουργήσει κυβέρνηση ενότητας, αλλά μάταια, καθώς το JCP στράφηκε σε παραστρατιωτικές ομάδες και προσπάθησε να μεταβάλει τα εκλογικά αποτελέσματα συντελώντας στην κατάληψη του GNC από τους AM (King, 2020:189). Η επιρροή των AM είχε ήδη ατροφήσει ωστόσο και πολλοί Λίβυοι τους κατηγορούσαν ότι κωλυσιεργούσαν στις διαδικασίες ανοικοδόμησης του κράτους. Το τέλος των AM στην Αίγυπτο, η έλλειψη μιας ικανής ηγετικής φιγούρας στη Λιβύη, η έλλειψη δημόσιας στήριξης, και το γεγονός ότι ακόμα κι ο Haftar κήρυξε πόλεμο κατά του Λίβυων Ισλαμιστών, οδήγησε στην αποδυνάμωση τους και στη Λιβύη (Hweio, 2020:15).

Στην Υεμένη, οι AM ήταν μέρος του κόμματος Islah (Υεμενική Θρησκευτική Σύναξη και Μεταρρύθμιση), το πιο οργανωμένο κόμμα αντιπολίτευσης εντός των JMP. Η αντίδραση των JMP στην εκτόνωση των διαδηλώσεων ωστόσο ήταν ισχνή, γεγονός που μείωσε την επιρροή τους, ενώ όταν το GCC μεσολάβησε για να αποκαθλώσει τον Saleh, οι διαδηλωτές στράφηκαν κατά των JMP (Yadav, 2015:7). Το πλαίσιο που καθόρισε το GCC προέβλεπε τον διαμοιρασμό εξουσίας μεταξύ των JMP και του Γενικού Λαϊκού Κογκρέσου της Υεμένης, με το Islah να παίζει σημαντικό ρόλο στις διαπραγματεύσεις δίνοντας παράλληλα χώρο στους κεντρικούς AM εντός του Islah. Σε αντίθεση με άλλα Αραβικά κράτη, οι AM δεν κυβέρνησαν ποτέ στην Υεμένη, παρά μόνο συμμετείχαν στο υπουργικό συμβούλιο με Πρόεδρο τον Hadi. Η πτώση του Morsi στην Αίγυπτο με τη γενικότερη πτώση των AM είχε τον μεγαλύτερο αντίκτυπο στην Υεμένη, οδηγώντας στην εναντίωση του Islah με αποκορύφωμα την πλήρη αποδυνάμωσή τους μετά από επιθέσεις των Χούθι σε αυτούς (Al-Falahi, 30/01/2015).

2.2 – Η δράση των Χωρών του Κόλπου (GCC)

Το GCC¹⁶ όταν εκτονώθηκαν οι εξεγέρσεις βρισκόταν σε επιφυλακή αλλά δεν έκανε κάποια κίνηση, ώσπου το φαινόμενο άγγιξε το Μπαχρέιν. Μάλιστα, η Σαουδική

¹⁶ Το Συμβούλιο Συνεργασίας του Κόλπου (Gulf Cooperation Council) του Περσικού Κόλπου, αποτελείται από τα Αραβικά κράτη του Βασιλείου της Σαουδικής Αραβίας, των Ηνωμένων Αραβικών Εμιράτων, του Βασιλείου του Μπαχρέιν, του Σουλτανάτου του Ομάν, του Κράτους του Κατάρ και του Κράτους του Κουβέιτ, με έδρα το Ριάντ. Βασική επιδίωξη του είναι η επίτευξη ενότητας μέσω της διακρατικής συνεργασίας των κρατών μελών σε όλους τους τομείς (GCC Charter, 25/05/1981).

Αραβία περιέθαλψε τον Ben Ali, τον Mubarak και αργότερα τον Saleh, ενώ ο Qaddafi για λίγο καιρό βρέθηκε στο Ομάν. Το GCC συνήθως συσπειρώνει τις δυνάμεις του υπό το πρίσμα των κοινών απειλών ασφάλειας, οπότε ενεπλάκη μόνο αφού συνειδητοποίησε πως το πρόβλημα, παρά την εγγύρια διάστασή του, είχε πλέον αντίκτυπο στην περιφερειακή ισορροπία.

Οι σχέσεις Τυνησίας-GCC ήταν φιλικές αλλά όχι ισχυρές, κάτι που άλλαξε με την άνοδο της Τρόικας στην εξουσία (Mezran & Henneberg, 01/06/2022). Οι αντιεπαναστατικές δυνάμεις εντός του GCC ωστόσο, στη Σαουδική Αραβία και τα ΗΑΕ, έβλεπαν το Ennahda ως απειλή έναντι των μοναρχιών τους, λόγω της ροπής του κόμματος προς Ισλαμιστικές πολιτικές. Το Κατάρ χρηματοδοτώντας αργότερα το Ennahda θα κάνει την Τυνησία έναν από τους πόλους σύγκρουσης στη διακρατική κρίση του Κόλπου (2017-2021) (Sons, 03/08/2023). Η επιστροφή στον αυταρχισμό και η ανάληψη εξουσίας από τον Saied επαινέθηκε από το GCC και σταδιακά η Τυνησία αντιμετωπίζεται ως αξιόπιστος σύμμαχος για την περιφερειακή ασφάλεια, ελλείψει ωστόσο σημαντικών πολιτικών, οικονομικών και χρηματοδοτικών επενδύσεων (Ibid).

Το GCC δεν στήριξε τις εξεγέρσεις ούτε στην Τυνησία ούτε και την Αίγυπτο. Η αρνητική του στάση φάνηκε στην Αίγυπτο όταν δεν συνεργάστηκαν με τους ΑΜ κι από το γεγονός ότι το GCC χαιρέτισε την πτώση του Morsi στηρίζοντας οικονομικά τον el-Sisi (Baabood, 2014:45). Ο λόγος εν προκειμένω αφορά στη δυσαρέσκεια του GCC για την Μουσουλμανική Αδελφότητα και την επιρροή της στην περιοχή. Εδώ προκύπτει και μια ενδογενής διαφοροποίηση των χωρών του GCC στην αντιμετώπιση των κρατών της Αραβικής Άνοιξης. Το Κατάρ δηλαδή, χρησιμοποίησε τους ΑΜ, όσο η κυβέρνηση el-Sisi ερχόταν πιο κοντά με τη Σαουδική Αραβία, το Κουβέιτ, το Μπαχρέιν και τα ΗΑΕ, σχηματίζοντας αργότερα το «κουαρτέτο αποκλεισμού» (Σαουδική Αραβία, ΗΑΕ, Μπαχρέιν και Αίγυπτος) ενάντια στο Κατάρ (Al Jazeera, 05/06/2019). Το GCC πάντως παραμένει αρωγός της Αιγύπτου κυρίως σε οικονομικό επίπεδο.

Οι πρώτες κινήσεις του GCC στο ξέσπασμα της Αραβικής Άνοιξης ήταν στη Λιβύη, με την επίκριση του καθεστώτος Qaddafi ως «παράνομο» (Gaub, 2015:16). Έτσι, το GCC αρχικά στήριξε τις διαδηλώσεις παρέχοντας πολιτική, οικονομική, επικοινωνιακή, ακόμα και στρατιωτική βοήθεια ώστε να εξωθεί ο Qaddafi (Baabood,

2014:46). Έτσι, από τις πρώτες κινήσεις του GCC ήταν κρίνει το καθεστώς Qaddafi ως «παράνομο». Το GCC στήριξε και πολιτικά και επιχειρησιακά το NATO, ενώ το Κατάρ ήταν από τις πρώτες χώρες που αναγνώρισε το NTC (Colombo, 2012:7). Ωστόσο, ο εμφύλιος πόλεμος δίχασε εσωτερικά το GCC, με την εκάστοτε χώρα να στηρίζει και διαφορετική πλευρά· η Σαουδική Αραβία και τα ΗΑΕ φάνηκε να στηρίζουν το LNA και τον Haftar, ενώ το Κατάρ στήριζε τα Ισλαμιστικά κόμματα (Baabood, 2014:46).

Η Υεμένη συντελεί μια περίπτωση που υπήρχε έστω μερική ομοφωνία εντός του GCC για την αντιμετώπιση της κρίσης (Ibid), αλλά κρίνοντας εκ του αποτελέσματος μοιάζει μάλλον με αποτυχία (Al-Muslimi, 06/05/2015). Στην πραγματικότητα, η Υεμένη είχε υποβάλει αίτηση ένταξης στο GCC η οποία απορρίφθηκε καθώς η ίδια είναι πιο φτωχή από τις υπόλοιπες χώρες και είναι επίσης η μοναδική Δημοκρατία μεταξύ Μοναρχιών (Ibid). Η αδιαφορία του GCC προς την υπάρχουσα κρίση της Υεμένης, πολύ πριν το 2011, μετατράπηκε σε αποφασιστική εμπλοκή λόγω των διακυβευμάτων για την Σαουδική Αραβία. Έτσι, τον Οκτώβρη του 2011 και κατόπιν πίεσης, ο Saleh υπέγραψε την Συμφωνία του GCC και παραιτήθηκε αλλά δεν έφυγε από την πολιτική σκηνή της χώρας, αφού έκανε σύμπραξη με τους Χούθι. Ο εμφύλιος πόλεμος του 2015 ώθησε τον Hadi να ζητήσει επίσημα την στρατιωτική επέμβαση του GCC, το οποίο και συμφώνησε και με αρχηγό την Σαουδική Αραβία το GCC εξαπέλυσε επιθέσεις κατά των Χούθι. Η δράση του GCC θεωρείται αποτυχία, καθώς μετά από 9 χρόνια ενεργής σύρραξης, η σειρά διαπραγματεύσεων με τη διαμεσολάβησή του έχει οδηγήσει σε αδιέξοδο, ενώ η στρατιωτική του επέμβαση δεν έφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα. Η αποτυχία αυτή ίσως κρύβεται πίσω από το γεγονός ότι η στήριξη του είναι περισσότερο επιφανειακή παρά πρακτική, ελλείπει ενός οικονομικού πλάνου βοήθειας (Grabowski, 2016:7).

Συμπεράσματα

Αραβική Άνοιξη ή Αραβικός Χειμώνας;

Οι μαζικές εξεγέρσεις στην Τυνησία, την Αίγυπτο, τη Λιβύη και την Υεμένη, ξεκίνησαν με την ελπίδα της Αραβικής Άνοιξης, όμως σήμερα φαίνεται πως η Άνοιξη αυτή μετατράπηκε σε Χειμώνα. Η Τυνησία και η Αίγυπτος επέστρεψαν σε αυταρχικά καθεστώτα, ενώ η Λιβύη και η Υεμένη βυθίστηκαν σε αιματηρούς εμφυλίους πολέμους.

Η δεκαετία που ακολούθησε στην Τυνησία και την Αίγυπτο χαρακτηρίστηκε μάλλον από μια βαθύτερη πολιτική κρίση από αυτήν που βρίσκονταν προηγουμένως τα δύο κράτη. Παρά τις δημοκρατικές αλλαγές και τον αρκετά περιορισμένο πολιτικό ανταγωνισμό, τα δύο κράτη επέστρεψαν στον αυταρχισμό με τα συντάγματά τους να είναι πιο αυστηρά και καταπιεστικά από ότι ήταν. Η ανάληψη εξουσίας από τον Saied σήμανε την επιστροφή στο συγκεντρωτικό προεδρικό σύστημα, ενώ η δημόσια ζωή της χώρας φαίνεται πως ήταν σε υψηλότερο επίπεδο πριν το 2011. Σύμφωνα με την εκτίμηση του Freedom House (FH) για το 2023, η Τυνησία συμπληρώνει μόλις 20/40 στα πολιτικά δικαιώματα, ενώ χαρακτηρίζεται «μερικώς ελεύθερη». Στην Αίγυπτο, ο el-Sisi θεωρείται χειρότερος από τον Mubarak κι ας φαίνεται πως έχει τη στήριξη του λαού (The Economist, 27/02/2019). Για την ακρίβεια, η Αίγυπτος θεωρείται «ανελεύθερο κράτος» και βάσει του FH οι Αιγύπτιοι στερούνται βασικών πολιτικών δικαιωμάτων. Από την απουσία αντιπολίτευσης έως την λογοκρισία και την φυλετική διάκριση, η Αίγυπτος απέτυχε πλήρως να δημοκρατικοποιηθεί.

Οι εμφύλιοι πόλεμοι στη Λιβύη και την Υεμένη απέδειξαν πως παρά την κοινωνική κατακραυγή και την εμπλοκή τρίτων παιχτών, η δημοκρατικοποίηση είναι ένα άπιαστο όνειρο. Η διαμεσολάβηση των ΗΕ και η πίεση από διεθνείς παράγοντες όπως οι ΗΠΑ, δεν ήταν αρκετά για να ωθήσουν την χώρα σε ελεύθερες και δημοκρατικές εκλογές, ενώ οι διαπραγματεύσεις για εκεχειρία κράτησαν 6 χρόνια αποδεικνύοντας το πόσο εύθραυστες είναι οι ισορροπίες. Η Λιβύη σύμφωνα με το FH θεωρείται ως «μερικώς ελεύθερη» με σοβαρές καταπατήσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αντιμετωπίζει σημαντικά εμπόδια που αφορούν έως και στη μη πρόσβαση στο διαδίκτυο. Σε ακόμα χειρότερη θέση βρίσκεται η Υεμένη, η οποία βάσει του FH θεωρείται «ανελεύθερη» με μηδαμινά πολιτικά δικαιώματα και πολιτικές ελευθερίες. Η διακλάδωση του εμφυλίου σε μικρότερες ενδοκρατικές συγκρούσεις από το 2015 έχουν γονατίσει τη χώρα σε κάθε επίπεδο διότι δεν διαθέτει μια λειτουργική κυβέρνηση.

Παρά τις προσπάθειες των ΗΠΑ και της ΕΕ, ακόμα και της Τουρκίας, να ισορροπήσουν την κατάσταση ψάχνοντας τη χρυσή τομή που θα εγγυούνταν την δημοκρατική προοπτική, η κατάσταση φαίνεται να είναι αμετάβλητη. Ούτε σε διεθνικό επίπεδο σημειώθηκαν σημαντικές νίκες, καθώς το συμφέρον των διεθνικών παραγόντων, όπως το GCC και οι ΑΜ, δεν έχει απαραίτητη συνάφεια με τους σκοπούς και τις επιδιώξεις σε εκάστοτε χώρα που εξέτασε η παρούσα μελέτη, γεγονός που μας παραπέμπει στο συμπέρασμα πως ο «αλτρονισμός» της περιόδου 2011-2013 είναι μάλλον κερδοσκοπικός.

Η αναδυόμενη ένταση που προκύπτει στην περιοχή της MENA την τελευταία δεκαετία μας προϋδεάζει για το γεγονός πως τα πράγματα μόνο χειρότερα μπορούν να γίνουν. Πλέον, έχοντας ξεπεράσει την προώθηση της δημοκρατίας, μιλάμε για την αποφυγή της «ισλαμοποίησης» και την εξάπλωση του αυταρχισμού. Τελικά, δεν αρκεί ένα λουλούδι για να φέρει την Άνοιξη, όμως ο ζήλος και η επιδίωξη για δημοκρατικοποίηση θα είναι πάντα ένα σημείο αναφοράς για την επόμενη Αραβική Άνοιξη..

Βιβλιογραφία

Βιβλία

Γκόφας Α. & Τζιφάκης Ι. (2017). *Θεωρητικές Προβολές στη Διεθνή Πολιτική*, Αθήνα: Πεδίο

Asseburg, M. (2012). *Protests, Revolt and Regime Change in the Arab World – Actors Challenges, Implications and Policy Options*, Berlin: SWP Research

Boduszynski, M., (2019). *US Democracy Promotion in the Arab World: Beyond Interests vs Ideas*, Lynne Rienner Publishers

Edward-Milton, B., (2016). *The Muslim Brotherhood: The Arab Spring and its Future Pace*, New York: Routledge

Feldman, N. (2020). *The Arab Winter: A Tragedy*, New Jersey: Princeton University

Finnemore, M. (1996). *National Interests in International Society*, Cornell University Press

Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge – Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, New York: Pantheon Books

Gordon L. A. & Oxnevad I. M. (2016). *Middle East Politics for the New Millennium: A Constructivist Approach*, Maryland: Lexington Books

Grabowski, W. (2016). Role of the Gulf Cooperation Council (GCC) in the (de)stabilization of Yemen, στο Ozarowski, R., *Arab and Muslim in International Relations*, Rambler.

Howard, P. N., (2010). *The Digital Origins of Dictatorship and Democracy – Information Technology and Political Islam*, New York: Oxford University Press

Kepel, G., (2020). *Έξοδος από το χάος – Κρίση στη Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή*, Κλειδάριθμος

King, J. S. (2020). *Democratic Consolidation, Civil War, and Radical Islamists*, UK: Cambridge University Press

Roach, N. (2013). Critical Theory, στο Dunne T., Kurki M. και Smith S., *International Relations Theories – Discipline and Diversity (171-186)*, New York: Oxford University Press

Waltz, K. N., *Θεωρία Διεθνούς Πολιτικής*, Αθήνα: Ποιότητα

Wolf, A., (2016). *Political Islam in Tunisia – The History of Ennahda*, New York: Oxford University Press

Yerkes, S. (2022), U.S. Influence on Arab Regimes: From Reluctant Democracy Supporter to Authoritarian Enabler στο Blaydes, L., Hamzawy, A. & Sallam H., *Struggles for Political Change in the Arab World – Regimes, Oppositions, and External Actors after the Spring*, Michigan: Weiser Center for Emerging Democracies

Ηλεκτρονικές Πηγές¹⁷

Abozaid, M.A. (2021). *Critical International Relations Theories and the Study of Arab Uprisings: A Critique*, Athens Journal of Social Sciences, 8(2), 111-150. <https://www.athensjournals.gr/social/2021-8-2-3-Abozaid.pdf>

Al Jazeera, 02/03/2023, *Libya approves constitutional changes in move towards elections*. <https://www.aljazeera.com/news/2023/3/2/libya-approves-constitutional-fix-but-no-big-breakthrough-to-vote>

Al Jazeera, 05/06/2019, *Qatar marks second anniversary of Arab quartet blockade*. <https://www.aljazeera.com/news/2019/6/5/qatar-marks-second-anniversary-of-arab-quartet-blockade>

Al Jazeera, 09/04/2023, *Saudi Arabia frees 13 Houthis as Oman tries to broker new truce*. <https://www.aljazeera.com/news/2023/4/9/saudi-arabia-frees-13-houthis-as-oman-tries-to-broker-new-truce>

Al Jazeera, 21/09/2021, *Libya's parliament passes no-confidence vote in unity government*. <https://www.aljazeera.com/news/2021/9/21/libya-parliament-withdraws-confidence-from-unity-government>

Al-Falahi, A., 30/01/2015, *Islah's Houthi Gamble*, Carnegie. <https://carnegie-mec.org/sada/58887>

Al-Fawwaz, A., (2021). *Egypt-Turkey relations towards Libya: political and economic dimensions*, SSOAR. https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/75378/ssoar-jlibertyintaff-2021-3-al-fawwaz-Egypt-Turkey_relations_towards_Libya_political.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-jlibertyintaff-2021-3-al-fawwaz-Egypt-Turkey_relations_towards_Libya_political.pdf

Al-Khalidi, S., 04/10/2022, *Yemen's UN envoy pushing for peace deal after truce ends*, Reuters. <https://www.reuters.com/world/middle-east/yemens-un-envoy-pushing-peace-deal-after-truce-ends-2022-10-04/>

¹⁷ Τελευταία πρόσβαση σε όλους τους ιστότοπους 20/12/2023.

- Al-Muslimi, F., 06/05/2015, The Gulf's Failure in Yemen, *Carnegie*. <https://carnegie-mec.org/2015/05/06/gulf-s-failure-in-yemen-pub-60022>
- Amnesty International, (2022). *Egypt 2022*.
<https://www.amnesty.org/en/location/middle-east-and-north-africa/egypt/report-egypt/>
- Anderson, L. (2011). *Demystifying the Arab Spring – Parsing the Differences Between Tunisia, Egypt, and Libya*, 01/06/2011, Foreign Affairs,
<https://www.foreignaffairs.com/articles/libya/2011-04-03/demystifying-arab-spring>
- Andri, A., Putra, J. S. & Maijar, L., (2023). *The Arab Spring in Libya: Dynamics of Political Islam During the Muammar Khadafi Regime*, Fajar Historia, 7(2), 126-138. <https://e-journal.hamzanwadi.ac.id/index.php/fhs/article/view/9952/pdf>
- Anjum, H., (2022). *Second Libyan Civil War (2014-2020): Causes and Impacts*. ResearchGate,
https://www.researchgate.net/publication/366445100_SECOND_LIBYAN_CIVIL_WAR_2014-2020_CAUSES_AND_IMPACTS
- Arab Center for Research & Policy Studies, (2022). *Tunisia: From the July 2021 Coup to the July 2022 Constitutional Referendum*.
<https://www.dohainstitute.org/en/Lists/ACRPS-PDFDocumentLibrary/tunisia-from-the-july-revolution-to-the-constitution-referendum.pdf>
- Ardemagni, E., 09/06/2022, Yemen's Post-Hybrid Balance: The New Presidential Council, *Carnegie*. <https://carnegieendowment.org/sada/87301>
- Ashley, R. K., (1981). *Political Realism and Human Interests*, Wiley, 25(2), 2014-236. <https://www.jstor.org/stable/2600353>
- Asseburg, M. (2012). *Protests, Revolt and Regime Change in the Arab World – Actors Challenges, Implications and Policy Options*, Berlin: SWP Research Paper
- Baabood, A., (2014). *Gulf Countries and the Arab Transitions: Role, Support and Effects*, iMED.
https://www.researchgate.net/publication/308905734_Gulf_Countries_and_Arab_Transitions_Role_Support_and_Effects
- Baker, P. & Walsh, D., 04/03/2017, Trump Shifts Course on Egypt Praising Its Authoritarian Leader, *New York Times*.
<https://www.nytimes.com/2017/04/03/world/middleeast/-egypt-sisi-trump-white-house.html>
- Balfour, R., (2012). *EU Conditionality after the Arab Spring*, iMED.
<https://www.euromesco.net/wp-content/uploads/2017/10/201206-EuroMeSCo-Paper-16.pdf>

- BBC, 10/02/2014, *Yemen to become federation of six regions*.
<https://www.bbc.com/news/world-middle-east-26125721>
- Berkow, J., 28/02/2011, Did Saudi Arabia offer Mark Zuckerberg \$150-billion to buy Facebook?, *Financial Post*, <https://financialpost.com/technology/did-saudi-arabia-offer-mark-zuckerberg-150-billion-to-buy-facebook>
- Blanchard, M. C., (2022), *Libya: Transition and U.S. Policy*, CRS Report.
<https://sgp.fas.org/crs/row/RL33142.pdf>
- Blas, S. N., (2018), *Social Media and the Arab Spring*, Air Command and Starr College, <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/AD1055010.pdf>
- Booth, K. (1991). *Security and emancipation*, Cambridge University Press, 17(4), 313-326. <https://www.jstor.org/stable/20097269>
- Bremberg, N., (2016). *Making sense of the EU's response to the Arab uprisings: foreign policy practice at times of crisis*, Routledge, 25(4), 423-441.
<https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/09662839.2016.1236019?needAccess=true>
- Bridoux, J., (2019), *Shaking off the neoliberal shackles: "democratic emergence" and the negotiation of democratic knowledge in the Middle East North Africa context*, Democratization, 26(5), 796-814.
<https://doi.org/10.1080/13510347.2018.1557148>
- Center on Foreign Affairs, 19/09/2023, *Civil Conflict in Libya*, Center for Preventive Action. <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/civil-war-libya>
- Charlton S., 25/02/2011, Arab Revolt: social media and the people's revolution, Channel 4, <https://www.channel4.com/news/arab-revolt-social-media-and-the-peoples-revolution>
- Cherif, Y., 16/12/2021, Has the EU Failed Democratic Tunisia?, *Carnegie*.
<https://carnegieeurope.eu/2021/12/16/has-eu-failed-democratic-tunisia-pub-85946>
- Colombo, M., (2022). *Lost in Transition: The Muslim Brotherhood in 2022*, Clingendael. [https://www.clingendael.org/sites/default/files/2022-07/Policy Brief The Muslim Brotherhood in 2022.pdf](https://www.clingendael.org/sites/default/files/2022-07/Policy%20Brief%20The%20Muslim%20Brotherhood%20in%202022.pdf)
- Congressional Research Report, 25/04/2022, *Political Transition in Yemen*.
<https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IN/IN11917/4>
- Constitute of Tunisia (2014), Translated by UNDP and reviewed by International IDEA. <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2015/tndq/facts/>
- Constitution of Egypt (2012), Translated by International IDEA.
https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2012

- Cordesman, A. H. & Hwang, G., (2020). *The Changing Security Dynamics of the Middle East and North Africa*, CSIS.
<https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep26935.1.pdf>
- Council of the European Union, 25/06/2018, Press Release, Security and defense cooperation: EU will enhance its capacity to act as a security provider, its strategic autonomy, and its ability to cooperate with partners.
<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/06/25/security-and-defence-cooperation-eu-will-enhance-its-capacity-to-act-as-a-security-provider-its-strategic-autonomy-and-its-ability-to-cooperate-with-partners/>
- Dandashly, A., (2017). *EU democracy promotion and the dominance of the security-stability nexus*, Routledge, 23(1), 61-82.
<https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/13629395.2017.1358900?needAccess=true>
- Darwisheh, H., (2019). *Egypt Under Sisi: From an Authoritarian Dominant-Party System to Strongman Politics*, Jetro-IDE ME-Review, 6.
https://www.jstage.jst.go.jp/article/merew/6/0/6_Vol.6_E-Art02/_pdf/-char/en
- Dunne, M., (2015). *Egypt's Nationalists Dominate Politics-Free Zone*, Carnegie.
https://carnegieendowment.org/files/egypt_nationalists.pdf
- Echague, A. (2012), *European Commercial Diplomacy: the hunt of growth*, FRIDE, 138.
https://www.files.ethz.ch/isn/154723/PB_138_European_Commercial_Diplomacy.pdf
- Elmahjub, E. M. J., (2013). *Facebook versus Qaddafi: social networking as a tool for democratic change in Libya*. Future Leaders,
<https://eprints.qut.edu.au/75321/13/75321%28pub%29.pdf>
- EURACTIV, 24/11/2022, Greece pleased after EU Parliament's call to annul Turkey-Libya MoU. <https://www.euractiv.com/section/politics/news/greece-pleased-after-eu-parliaments-call-to-annul-turkey-libya-mou/>
- European Commission, 16/12/2011, MEMO/11/918, Brussels.
https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_11_918
- European Commission, 29/09/2016, Strengthening EU support for Tunisia, JOIN(2016) 47 final.
https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/communication_from_commission_to_inst_en_v6_p1_859678-2.pdf
- European Council, 20/10/2011, *Joint Statement by President Herman Van Rompuy and President Jose Manuel Barroso on the death of Muammar Qaddafi*, EUCO 104/11, Presse 383. <https://www.consilium.europa.eu/media/26570/125447.pdf>

- European Parliament, 16/07/2023, EU-Tunisia MoU.
[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2023/751467/EPRS_ATA\(2023\)751467_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2023/751467/EPRS_ATA(2023)751467_EN.pdf)
- Fasanoti, F. S., (2017), Libya: a nation suspended between past and future, *Egmont Institute*, 68(4), 95-104, <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26531669>
- Freedom House, Egypt, <https://freedomhouse.org/country/egypt/freedom-world/2023>
- Freedom House, Libya, <https://freedomhouse.org/country/libya/freedom-world/2023>
- Freedom House, Tunisia, 2023. <https://freedomhouse.org/country/tunisia/freedom-world/2023>
- Freedom House, Yemen, <https://freedomhouse.org/country/yemen/freedom-world/2023>
- Gaub, F., (2015). *The Gulf Moment: Arab Relations Since 2011*. Strategic Studies Institute, US Army College. <http://www.jstor.com/stable/resrep11204>
- Gause, F. G. III, (2011). *Why Middle East Studies Missed the Arab Spring*, 01/07/2011 Foreign Affairs. <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2011-07-01/why-middle-east-studies-missed-arab-spring>
- GCC, 23/11/2011, Agreement/GCC Initiative.
<https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/1401>
- German Federal Foreign Office, 22/09/2021, Summary of the Co-Chairs Germany, France and Italy of the Ministerial Meeting on Libya held on the margins of the 76th session of the United Nations General Assembly.
<https://www.auswaertiges-amt.de/en/newsroom/news/-/2483886>
- Ghanem, H., (2014). *Egypt's Difficult Transition: Why the International Community Must Stay Economically Engaged*, Working Paper 66, Global Economy & Development. https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/Arab-EconPaper1Hafez-v3_MR.pdf
- Glenn, C., 08/08/2017, Libya's Islamists: Who They Are – And What They Want, *Wilson Center*. <https://www.wilsoncenter.org/article/libyas-islamists-who-they-are-and-what-they-want>
- Global Voices, AdVox, 27/04/2011, *MENA Journalists & Cyber Activists: In the Line of Fire*, <https://advox.globalvoices.org/2011/04/27/mena-journalists-cyber-activists-in-the-line-of-fire/>
- Goldberg, J., (2016). The Obama Doctrine, *The Atlantic*.
<https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2016/04/the-obama-doctrine/471525/>

- Hafaiedh A. B. & Zartman, W. I., (2015). Tunisia: Beyond the Ideological Cleavage: Something Else στο Zartman, W. I., *Arab Spring: Negotiating in the Shadow of the Intifadat*, 55-79, The University of Georgia Press, <https://www.jstor.org/stable/j.ctt183q3xc>
- Harrelson-Stephens, J.& Callaway, R. L., (2014). *You Say You Want a Revolution: the Arab Spring, Norm Diffusion, and the Human Rights Regime*, Springer Science, 15(4), 413-431, https://www.researchgate.net/publication/271948402_You_Say_You_Want_a_Revolution_the_Arab_Spring_Norm_Diffusion_and_the_Human_Rights_Regime
- Hawthorne, A. & Miller, A., 27/02/2019, Worse Than Mubarak, *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2019/02/27/worse-than-mubarak/>
- Heydemann, S. (2016). *Explaining the Arab Uprisings: the transformations in Comparative Perspective*, *Mediterranean Politics*, 21(1), 192-204. <http://dx.doi.org/10.1080/13629395.2015.108145>
- Hounshell, B., 17/01/2017, Qaddafi mourns Tunisian dictator, rips WikiLeaks, *Foreign Policy*, <https://foreignpolicy.com/2011/01/17/qaddafi-mourns-tunisian-dictator-rips-wikileaks/>
- Human Rights Watch, 13/01/2022, *Egypt: No End to Systematic Repression*. <https://www.hrw.org/news/2022/01/13/egypt-no-end-systematic-repression>
- Human Rights Watch, 16/10/2012, *Death of a Dictator*. <https://www.hrw.org/report/2012/10/16/death-dictator/bloody-vengeance-sirte>
- Huntington, S. P., (1991). *Democracy's Third Wave*, *Journal of Democracy*, <https://www.ned.org/docs/Samuel-P-Huntington-Democracy-Third-Wave.pdf>
- Hweio, H., (2020). *The Muslim Brotherhood: Libya as the Last Resort for the Continued Existence of the Global Movement*. https://brill.com/view/journals/melg/13/1/article-p5_5.xml?language=en
- Ichwanda, R. & Satria, R. (2018). *The Failure of Democratic Transition in Libya*, Atlas Press, 36A. <https://doi.org/10.2991/icosaps-18.2018.14>
- International Crisis Group, (2020), *Fleshing Out the Libya Ceasefire Agreement*, Briefing no 80. <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/north-africa/libya/fleshing-out-libya-ceasefire-agreement>
- Kaderassad, A., 16/02/2023, Libya's HoR Speaker calls for forming 45-member committee to select unified executive authority, *The Libya Observer*. <https://libyaobserver.ly/news/libyas-hor-speaker-calls-forming-45-member-committee-select-unified-executive-authority>

- Karlin, M. & Wittes, T. C., 11/12/2018, America's Middle East Purgatory, *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2018-12-11/americas-middle-east-purgatory>
- Khalifa, M., (2017). *Turkish Foreign Policy in the Middle East After Arab Spring*. Suez Canal University, 5(2), 102-111. https://www.researchgate.net/publication/316549103_Turkish_Foreign_Policy_in_the_Middle_East_After_Arab_Spring
- Khondker, H. H., (2011). *Role of the New Media in the Arab Spring Globalizations*, Routledge, 8(5), 675-697, <https://doi.org/10.1080/14747731.2011.621287>
- Kuperman, A. J., (2015). *Obama's Libya Debacle: How a Well-Meaning Intervention Ended in Failure*, Council on Foreign Relations. <https://www.jstor.org/stable/24483483>
- Lavdas, K. A. & Chatzilymperi, P., 14/11/2023. The West and Turkish Aspirations: Limits of the Liberal Gaze, *E-International Relations*. <https://www.e-ir.info/2023/11/14/the-west-and-turkish-aspirations-limits-of-the-liberal-gaze/>
- Maalim, S. A., (2023). *Implications of realist defensive foreign policy: towards a Turkish intervention in Libya during the first and the second Libyan crises*, 8, 27-50. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3116665>
- Mandour, M., 06/02/2018, Sisi's coronation and the Egyptian opposition, *Open Democracy*. <https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/sisi-elections-presidential-egypt-opposition-anan-mousa-khaled/>
- Mandour, M., 22/01/2021, Egypt 2011-2021: What Went Wrong, *ISPI*, <https://www.ispionline.it/en/publication/egypt-2011-2021-what-went-wrong-29015>
- Mandour, M., 22/06/2015, Has Sisi lost control over state repression?, *Open Democracy*. <https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/has-el-sisi-lost-control-over-state-repression/>
- Marks, M. (2015). *Tunisia's Ennahda: Rethinking Islamism in the context of ISIS and the Egyptian coup*, Brookings. https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/Tunisia_Marks_FINALv.pdf
- Megerisi, T., (2019). *Libya's Global War*, Policy Brief, ECFR, https://ecfr.eu/wp-content/uploads/libyas_global_civil_war1.pdf
- Menaifi, F. (2021). *Rethinking the Arab Uprisings through the lenses of constructivism*, *Algerian Journal of Human and Social Sciences*, 5(2), 176-185. <https://www.asjp.cerist.dz/en/downArticle/579/5/2/172782>
- Mezran, K. & Henneberg, S., 01/07/2022, Gulf Influence in the Maghreb, *New Lines Institute*. <https://newlinesinstitute.org/state-resilience-fragility/gulf-influence-in-the-maghreb/>

- Ministry of Foreign Affairs, Republic of Türkiye, 04/07/2013, No:192, Press Release Regarding the Latest Development in Egypt. https://www.mfa.gov.tr/no_-192_-4-july-2013_-regarding-the-latest-developments-in-egypt.en.mfa
- Ministry of Foreign Affairs, Republic of Türkiye, 26/07/2012, No:262, Press Release Regarding the Developments in Tunisia. https://www.mfa.gov.tr/no_-262_-tunus-ta-yasanan-gelismeler-hk.en.mfa
- Ministry of Foreign Affairs, Republic of Türkiye, Bilateral Relations between Türkiye and Libya, <https://www.mfa.gov.tr/bilateral-relations-between-turkiye-and-libya.en.mfa#:~:text=Bilateral%20Relations%20between%20T%C3%BCrkiye%20and,T%C3%BCrkiye%20Ministry%20of%20Foreign%20Affairs&text=T%C3%BCrkiye%20has%20deep%20rooted%20relations,welfare%20of%20the%20Libyan%20people.>
- Ministry of Foreign Affairs, Republic of Türkiye, Bilateral Relations between Türkiye and Yemen. <https://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkiye-and-yemen.en.mfa>
- Mitzcavitch, A., (2014). *Yemen*, Counter Terrorism Trends and Analyses, 6(1), 36-37. <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26351223>
- Mohiuddin, K. S., (2016). *Regional and Global Repercussions*, World Affairs: The Journal of International Issues, 20(2), 72-89. <https://www.jstor.org/stable/48505279>
- Munassar, O., (2021). *Turkey's Policy Shifts Toward Yemen's Civil War, A Local and Regional Perspective*, Sanaa Center for Strategic Studies. https://sanaacenter.org/files/Turkeys_Policy_Shifts_Toward_Yemens_Civil_War_en.pdf
- Mzalouat, H., 20/03/2020, How the Europe Controlling Borders in Tunisia?, *Inkyfada*. <https://inkyfada.com/en/2020/03/20/financing-eu-tunisia/>
- Nobel Prizes, National Dialogue Quartet, Facts, 10/10/2015, <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2015/tndq/facts/>
- Obaid, N., (2017). *The Muslim Brotherhood: A Failure in Political Evolution*, Harvard Kennedy School, Belfer Center. <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/files/publication/Muslim%20Brotherhood%20-%20final.pdf>
- Office of the Press Secretary, 19/05/2011, *The White House*, <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2011/05/19/remarks-president-barack-obama-prepared-delivery-moment-opportunity>
- Onis, Z., (2012). *Turkey and the Arab Spring: Between Ethics and Self-Interest*. https://web.archive.org/web/20170810102243id_/http://home.ku.edu.tr/~zonis/pdf/Between_ethics_and_self-interest.pdf

- Orkaby, A., (2017). *Yemen's Humanitarian Nightmare: The Rebel Roots of the Conflict*. 96(6), 93-101. <https://www.jstor.org/stable/44823824>
- Pargeter, A., (2006). *Libya: Reforming the Impossible*, Taylor & Francis, 33(108), 219-235. <https://www.jstor.org/stable/4007161>
- Pierini, M., 21/07/2022, Global Lesson for Tunisia's Stalled Transition, *Carnegie*. <https://carnegieendowment.org/2022/07/21/global-lessons-for-tunisia-s-stalled-transition-pub-87541>
- Pinto, M. do. 2012). *Mapping the Obama administration's response to the arab spring*. Revista Brasileira de Political Internacional, 55(2), 109-130. <https://doi.org/10.1590/s0034-73292012000200007>
- Polat, F., (2021). *Turkey's Strategy in Libya: Rationale and Challenges*. TRT World Research Center. <https://researchcentre.trtworld.com/wp-content/uploads/2021/02/Turkeys-Strategy-in-Libya.pdf>
- Polat, F., (2023). Türkiye-Libya Relations: A Post-Election Assessment, *Carnegie*. <https://carnegieendowment.org/sada/90195>
- POMED, (2020), *Fact Sheet – U.S. Military Assistance to Egypt: Separating Fact from Fiction*. <https://pomed.org/publication/fact-sheet-u-s-military-assistance-to-egypt-separating-fact-from-fiction/>
- Quamar, M., (2018). *AKP, the Arab Spring and the Unravelling of the Turkey "Model"*, Strategic Analysis, 42(2). 364-376. https://www.researchgate.net/publication/327182977_AKP_the_Arab_Spring_and_the_Unravelling_of_the_Turkey_Model
- Reuters, 04/05/2022, Turkey's Erdogan says dissolving Tunisia's parliament a smear on democracy. <https://www.reuters.com/world/middle-east/turkeys-erdogan-says-dissolving-tunisiaa-parliament-smear-democracy-2022-04-05/>
- Reuters, 10/09/2023, *Turkey's Erdogan, Egypt's Sisi discuss energy cooperation at G20 Summit*. <https://www.reuters.com/world/turkeys-erdogan-egypts-sisi-discuss-energy-cooperation-g20-summit-turkish-2023-09-10/>
- Reuters, 24/08/2019, *Tunisia's Karoui still presidential candidate despite arrest – electoral commission*. <https://www.reuters.com/article/us-tunisia-election/tunisias-karoui-still-presidential-candidate-despite-arrest-electoral-commission-idUSKCN1VE0JH/>
- Reuters, 28/04/2017, Egypt issues law allowing president to appoint judges, <https://www.reuters.com/article/us-egypt-judiciary/egypt-issues-law-allowing-president-to-appoint-judges-idUSKBN17U18T/>
- Roberts, D., 26/03/2015, Saudi Arabia launches Yemen air strikes as alliance builds against Houthi rebels, *The Guardian*.

<https://www.theguardian.com/world/2015/mar/26/saudi-arabia-begins-airstrikes-against-houthi-in-yemen>

- Robinson, K., 01/05/2023, Yemen's Tragedy: War, Stalemate, and Suffering, *Center on Foreign Affairs*. <https://www.cfr.org/background/yemen-crisis#chapter-title-0-1>
- Roll, S., (2015). *Managing change: how Egypt's military leadership shaped the transformation*, Routledge, 21(1), 23-43.
<https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/13629395.2015.1081452?needAccess=true>
- Ryan J., 26/01/2011, How Tunisia's revolution began, *Al Jazeera*,
<https://www.aljazeera.com/features/2011/1/26/how-tunisia-revolution-began>
- Salem, P. & Kadlec, A., (2012). *Libya's Troubled Transition*, Carnegie,
<http://www.jstor.com/stable/resrep12908>
- Salmutter, K., (2017). *Why did the transition process in Yemen fail?*, Science Po.
https://www.sciencespo.fr/kuwait-program/wp-content/uploads/2018/05/KSP_Paper_Award_Spring_2017_SALMUTTER_Kim.pdf
- Salyk-Virk, M., (2020), *Airstrikes, Proxy Warfare, and Civilian Casualties in Libya*, New America. <https://www.newamerica.org/future-security/reports/airstrikes-proxy-warfare-and-civilian-casualties-libya/>
- Schmitz, C., (2014), *Yemen's National Dialogue*, Middle East Institute,
<https://www.mei.edu/sites/default/files/publications/Charles%20Schmitz%20Policy%20Paper.pdf>
- Selim, G.M. (2013). *The United States and the Arab Spring: The Dynamics of Political Engineering*. *Arab Studies Quarterly*, 35(3).
<https://doi.org/10.13169/arabstudquar.35.3.0255>
- SETA, 11/01/2012, *Arab Spring, Tunisia and Turkey*, Policy Debate.
<https://file.setav.org/Files/Pdf/arab-spring-tunisia-and-turkey.pdf>
- Sharp, J. M., (2015). *Yemen: Background and US Relations*, Congressional Research Service. <https://sgp.fas.org/crs/mideast/RL34170.pdf>
- Sharp, J. M., (2021). *Yemen: Civil War and Regional Intervention*, Congressional Research Service. <https://sgp.fas.org/crs/mideast/R43960.pdf>
- Sharp, J. M., (2023). *Egypt: Background and U.S. Relations*, CRS.
<https://crsreports.congress.gov/product/pdf/RL/RL33003/122>
- Sheline, A., (2023), *Ending Counterproductive U.S. Involvement in Yemen*, Quincy Institute for Responsible Statecraft, 38. <https://quincyinst.org/report/ending-counterproductive-u-s-involvement-in-yemen/>

- Sons, S., 22/07/2012, The Guld and Tunisia: Low-Cost Engagement in Times of Reconciliation. ISPI. <https://www.ispionline.it/en/publication/gulf-and-tunisia-low-cost-engagement-times-regional-reconciliation-35863>
- Stavridis, S., (2014). *EU incoherence and inconsistency over Libya's evidence to the contrary*, 89, 159-179. <https://doi.org/10.4000/cdlm.7767>
- Stein, E., (2012). *Revolution or coup? Egypt's Fraught Transition*, Survival, 54(4), 45-66. <https://www.tandfonline.com/doi/citedby/10.1080/00396338.2012.709388?scroll=top&needAccess=true>
- Szmulka, I., (2014). *Political Change in North Africa and the Arab Middle East: Constitutional Reforms and Electoral Processes*, Arab Studies Quarterly, 36(2), 128-148, https://www.researchgate.net/publication/305759567_Political_Change_in_North_Africa_and_the_Arab_Middle_East_Constitutional_Reforms_and_Electoral_Processes
- Szmulka, I., (2015). *Exclusionary and Non-Consensual Transitions Versus Inclusive and Consensual Democratizations: The Cases of Egypt and Tunisia*, Arab Studies Quarterly, 37(1), 73-95, <https://www.jstor.org/stable/10.13169/arabstudquar.37.1.0073>
- The Carter Center, (2012). *Carter Center Preliminary Statement on Tunisia's 2022 Parliamentary Elections*. https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/election_reports/tunisia/tunisia-prelim-statement-121922.pdf
- The Carter Center, (2019). *2019 Presidential and Parliamentary Elections in Tunisia*, Election Report. https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/election_reports/tunisia-2019-final-report.pdf
- The Guardian, 12/04/2016, *Barack Obama says Libya was "the worst mistake" of his Presidency*. <https://www.theguardian.com/us-news/2016/apr/12/barack-obama-says-libya-was-worst-mistake-of-his-presidency>
- Transfeld, M., (2014). *Yemen: GCC Roadmap to Nowhere*, German Institute for International and Security Affairs. https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2014C20_tfd.pdf
- UNHCR, 24/03/2023, *Yemen Crisis Explained*, USA for UNHCR. <https://www.unrefugees.org/news/yemen-crisis-explained/#:~:text=After%20nine%20years%20of%20war,over%20a%20number%20of%20years>
- United Nations News, 01/04/2022, *UN welcomes announcement of two-month truce in Yemen*. <https://news.un.org/en/story/2022/04/1115392>

- United Nations News, 23/10/2020, *US salutes new Libya ceasefire agreement that points to “a better, safer, and more peaceful future”*.
<https://news.un.org/en/story/2020/10/1076012>
- United Nations Security Council, (2011), S/RES/1970 (2011).
<https://www.un.org/securitycouncil/s/res/1970-%282011%29>
- United Nations Security Council, 17/12/2015, Political Agreement, *United Nations Special Envoy Mission in Libya*.
<https://unsmil.unmissions.org/sites/default/files/Libyan%20Political%20Agreement%20-%20ENG%20.pdf>
- United Nations Security Council, 21/12/2018, S/RES/2451 (2018). <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N18/461/15/PDF/N1846115.pdf?OpenElement>
- Utvik, B. O., (2017). *A question of faith? Islamists and secularists fight over the post-Mubarak state*, Contemporary Arab Affairs.
<http://dx.doi.org/10.1080/17550912.2017.1279384>
- Weber, M. D. A. (2012). *The Muslim Brotherhood following the “25 January Revolution”*: From the ideals of the past to the political challenges of the present”. <https://revista.ieee.es/article/download/411/717/662>
- Wendt, A. (1992). *Anarchy is what states make of it: the social construction of power politics*, MIT Press, 46(2), 391-425. <https://www.jstor.org/stable/2706858>
- Wendt, A. (1994). *Collective Identity Formation and the International State*, Cambridge University Press, 8(2), 394-396. <https://doi.org/10.2307/2944711>
- Williams, S. T., (2022), Two years on from the ceasefire agreement, Libya still matters, *Brookings*. <https://www.brookings.edu/articles/two-years-on-from-the-ceasefire-agreement-libya-still-matters/>
- Wintour, P., 04/12/2017, Yemen Houthi rebels kill former president Ali Abdullah Saleh, *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2017/dec/04/former-yemen-president-saleh-killed-in-fresh-fighting>
- Wintour, P., 10/03/2023, Saudi Arabia makes peace proposal for Yemen after Houthi talks, *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2023/apr/10/saudi-arabia-makes-peace-proposal-for-yemen-after-houthi-talks>
- Wolf, A., 30/04/2014, Can Secular Parties Lead the New Tunisia?, *Carnegie*.
<https://carnegieendowment.org/2014/04/30/can-secular-parties-lead-new-tunisia-pub-55438>
- Wolfsfeld, G. Segev, E., & Sheaffer T. (2013). *Social Media and the Arab Spring: Politics Comes First*. Sage Journals, 18(2),
<https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1940161212471716>

- Wurm, L., (2018). *Democratisation after the Arab Spring: How can the EU effectively support Tunisia and Egypt?*, OEGFE, <https://www.oegfe.at/policy-briefs/democratisation-after-the-arab-spring/?lang=en>
- Yadav, S. P., (2015). *Yemen's Muslim Brotherhood and the perils of powersharing*, Brookings. https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/Yemen_Yadav-FINALE.pdf
- Yasar, T. & Aksoy, H. A., (2021). *Making sense of Turkey's cautious reaction to power shifts in Tunisia: Turkey adjusts its foreign policy in Europe's southern neighborhood*, SWP Comment. https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/76426/ssoar-2021-tanrverdi_yasar_et_al-Making_sense_of_Turkeys_cautious.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-2021-tanrverdi_yasar_et_al-Making_sense_of_Turkeys_cautious.pdf
- Yee, V., 10/05/2023, *As Egypt's Presidential Votes Nears, Dissent Flickers Around el-Sisi*, *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2023/10/05/world/middleeast/egypt-election-sisi.html>
- Yee, V., 23/01/2023, *Inflation Is so High in Egypt That Eggs Are a Luxury*, *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2023/01/23/world/middleeast/egypt-economy.html>
- Zaptia, S., 18/01/2022, *Albadaiba government's mandate expired on 24 December 2022: HoR Speaker Saleh*, *LiybaHerald*. <https://libyaherald.com/2022/01/aldabaiba-governments-mandate-expired-on-24-december-2022-hor-speaker-saleh/>